جا چتايم چت ۾

موهن گيهاڻي

With Best Compliments From

Cipla

Innovative Drug Technology

- a tradition and a promise

Cipla Ltd. Mumbai Central,
Mumbai – 400 008.

جا چتايم چتَ ۾

’سپ ڪا پريان ڪونه پوڄي
نيهن نيڻن ڳڻ ڳالهه وو
جا چتايم چت ۾ سڄڻ سا تو ٻجهي
رات جا لطيف جي، سڏ تنهنجو شڄي.‘
- شاهه لطيف

ليکڪ
موهن گيهاڻي

ارپڻ
پنهنجي بزرگ اُستاد
سدا حيات پروفيسر ايم يو ملڪاڻيءَ کي
- موهن

بيسٽ سنڌي سڀا ممبئي ۳۹، پشپ ۴۲، سال ۴۲. سن ۱۹۹۹ع

JA CHITAYAM CHIT MEIN

Author:
Mohan Gehani
2A/3 Ratan Nagar
4 Banglow, Varswa Rd.
Mumbai 400058

Indian High School
P. O. Box -106
Dubai (UAE)

Copies: 500
Cost: Rs. 50/-

Printer: Art & Image
212, Allied Industrail estate
Mahim, Mumbai 400016
Tel.: 4464134 - 4465972

Cover: Shri Ram Lalchandani

Publisher: BEST Sindhi Sabha
Mumbai 400039
Tel.: 5403758

سلسلو

١. ديوان ڏيارام گدومل 11

٢. شاهه تي تنقيد 16

٣. لاکيٽو لعل 25

٤. اسانجي دنيا، اسانجا اديب 34

٥. تصوف ۽ ويدانت 39

٦. حاسد جو 'موکو' ۽ 'اڄ' 57

٧. سچائپ جو سنکٽ 62

سيا ۽ پشپ جا مالهي

مرتب: هولارام هنس

پانهن ٻيلي:
ڪنعيو تولاڻي
سريچند چاٻڙيا
روپچند ڪيماڻي

پبلشر:
سيڪريٽري،
بيسٽ سنڌي سڀا،
بيسٽ هائوس،
ممبئي- ٤٠٠٠٣٩

پرنٽر:
آرٽ ائنڊ اِميج،
٢١٢، الائيڊ اِنڊسٽريئل اِسٽيٽ،
مهيم، ممبئي- ٤٠٠٠١٦.
(فون: 4465972-4464134)

پريزيڊنٽ:
ڊاڪٽر رام آهوجا

سيڪريٽري:
شري هولارام هنس

جائنٽ سيڪريٽري:
شري سريچند چاٻڙيا
شريمتي ستي ڏيوناڻي

خزانچي:
شري روپچند ڪيماڻي

آڊيٽر:
شري ڪنعيو تولاڻي

ڪاميٽي ميمبر:
شريمتي ميران گيهاڻي، شريمتي واسواڻي، سرو شري سريچند چاٻڙيا، چگاڻي آنند، ڪيسواڻي، لعل چئنچلاڻي ۽ مس آهوجا سلوچنا.

پشپ - ٤٢ سال - ٤٢ ١٩٩٩

Statement as per Press & Registration
Book - Act
From IV

PUSHP
BEST SINDHI SABHA

1. Place of publication:	Mumbai
2. Periodicity of Publication:	Yearly
3. Printer's Name:	RAM LALCHANDANI
Nationality:	Indian
Address:	ART & IMAGE 212, Allied Industrail Estate, Mahim, Mumbai-400016. Phone: 4464134-4465972.
4. Publisher's Name:	Holaram Hans
Nationality:	Indian
Address:	3/3, Saraswati Nagar, Thane- 400603. Tel: 5403758.
5. Editor's Name:	Same as above
Nationality:	,,
Address:	,,
6. Name & Address of: Individual who own the News Paper & Parties or Shareholder holding more than one percent of the capital.	BEST SINDHI SABHA B.E.S.T. House, Mumbai- 400039.

I. Holaram Hans hereby declare that the Particulars given above are True to the best of my knowledge and belief.

HOLARAM HANS

Signature of publisher

شري ايم. ايس. لالُ

پہ لفظ

اڄ سيا جو ۴۲ جنم دن آهي. هنن سالن ۾ اسان سيا پاران ۵٦ ڪتاب شايع ڪيا آهن. سنڌي زبان جي مايہ ناز ڪهاڻيڪارن ۽ ڪوين، ناول نگارن ۽ مضمون نويسن جون لکڻيون شايع ڪري اسين آنند جو آڀاس محسوس ڪري رهيا آهيون. هن سال، موهن گيهاڻيءَ جا مضمون ۽ ٻي سال نئين صديءَ ۾ پيڙ ماهتاب محبوب (سنڌ) جي ڪا عمدي اشاعت پيش ڪنداسين.

سرڳواسي شري ايم. ايس. لال اسان جي چولي ۾ چٽنگ ڏڪائي تہ سنڌي ساهت، پين ٻولين ۾ وچڙ ڪپي. هن صاحب آسان کي ٽي چار ناياب ڪتاب پاڻ بہ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏنا. سندس ترجمو ڪيل ڪتاب 'Secrets of Happy and Successful life' ستن سالن ۾ نوَ دفعا شايع ٿيو آهي. هن صاحب جي ياد ۾ اسين ڪو يادگار ڪڙو ڪرڻ چاهيون ٿا. آمين. هيءُ صاحب پنهنجي ڪاريہ جي ڪري اڄ بہ آسانجي دلين ۾ امر ۽ اجر آهي!

سيوا ۾

پشپ ڪاميٽي

ڏياري ١٩٩٩.

مون طرفان...

هونئن تہ هيءَ سڄو ڪتاب مون طرفان آهي، پر ڪن دوستن ۽ سڄڻن جا ٿورا آهن؛ مهربانيون آهن. ٿورا لاهڻ جا تہ ڪونهن پر ڳائڻ جا تہ آهن. هيءَ ڪتاب ممڪن ئي نہ ٿئي ها، جيڪڏهن منهنجو جهونو ساٿي اُتم پنهنجي ۽ ’نئين دنيا‘ جي پرچن مان پنهنجي هڙان مضمونن جون فوٽو ڪاپيون ڪڍائي نہ ڏئي ها. هونئن مان نئين دنيا جو ليکڪ ئي رهيس، سواءِ ڪن ايڪڙ ٻيڪڙ رچنائن جي.

آءٌ ٿورائتو آهيان بيست سنڌي سڀا جو جن هيءَ ڪتاب شايع ڪيو.

۱۹۵۴ ۾ منهنجو اُستاد ڪيرت ٻاٻاڻي مونکي سنڌي ساهت منڊل جي ادبي ڪلاس ۾ نہ ولي وڃي ها تہ منهنجي زندگيءَ جو رخ ئي ٻيو هجي ها. بزرگ اُستاد پروفيسر ايم يو ملڪاڻيءَ جي رهبري هيٺ ادبي تربيت حاصل ٿيم. ڪيرت ۽ اُتم سنڌي ٻوليءَ ۽ ادبي هلچل جو هڪ سپاهي بڻائي ڇڏيو. هلچل جي سپاهيءَ جي حيثيت ۾ ڇا حاصل ڪيو اٿم، ڇا وڃايو اٿم اهو مان ڄاڻان ٿو، پر مطمئن آهيان.

ڪيترا مضمون ۳۵-۴۰ سال جهونا آهن، جيڪي جيئن جو تيئن رهڻ ڏنا اٿم، ڇاڪاڻ جو ادبي زندگي جي شروعات پڻ منهنجي پنهنجي ئي هئي، پنهنجي سان موهہ ٿيندو آهي. هٿ چراند ڪرڻ واجب نہ سمجهيم. البت هاڻي سوچ جي ڌارائن ۾ رنگن جي گونا گونيت آهي ۽ اڳي ڪيترين ڳالهيون جنهن زور سان چئبيون هيون، هاڻي سوچ ۾ Grey areas هئڻ جي ڪري اظهار شايد ڏيمو هجي پر بنيادي طور خيالي ڍانچن ۾ فرق ڪونہ آيو آهي. اهو وشواس اٿم تہ ورات روپ ۾ ’انسان‘ تمام مهان آهي سندس قوتن جو ڪو انت نہ آهي. سندس سُٺائي ۽ عظمت ۾ منهنجو وشواس آهي، سندس روح کي ڪنهن بہ قالب ۾ قيد ڪري نٿو سگهجي، ڇاڪاڻ تہ هو سپاويڪ طور بي انت آهي. پر ’شخص‘ هڏ ماس جو لهيل، ڪمزور ۽ خوبين ۽ خامين جو ميل. ڪڏهن خاميون مٿس غالب پون تہ ڪڏهن منجهس بي بها خوبين جي جهلڪ نظر اچي... ۽ مان پڻ شخصي طور اهوئي چوندس، بقول نارائڻ شيام،

’هجي جا ڪاڻ خوبين جي ۽ عيبن ڪان بنہ آجي،
نہ پنهنجي شاعري اهڙي، نہ پنهنجي زندگي اهڙي.‘

دبئي - ۱۸ سيپٽمبر ۹۹ع
الذين هام اسڪول،
پوسٽ باڪس- ۱۰۶، دبئي- (يو. اي. اي.)

موهن ۽ سندس مضمون

اسان کي خوشي آهي تہ هن سال اسين شري موهن گيهاڻيءَ جا مضمون پيش ڪري رهيا آهيون. ڄاڻن جو رايو آهي تہ ادب جي خشڪ ۽ ڏکي ۾ ڏکي شاخ آهي 'مضمون'. موهن پنهنجي مطالعي ۽ مشاهدي، شعور ۽ شناس سان هن شاخ کي دلپسند ۽ وڻندڙ بڻائي اسان جي اڳيان پيش ڪيو آهي. هنن ادبي مضمونن ۾ هن جا خيال، رايا ۽ ويچار پڙهي معلوم ٿئي ٿو تہ هو ڪيتري نہ ڄاڻ رکي ٿو! هنن مضمونن مان هن جي شخصيت جو اظهار پڻ ٿئي ٿو. سندس تربيت، ٻوليءَ تي دسترس ۽ خيالن جو خزانو پسي اسين دنگ رهجي وڃون ٿا.

Bacon بيڪن وانگر هن کي مختصر چٽڪا پيش ڪيا آهن ۽ مانٽين Montaign وانگر پنهنجن مضمونن ۾ پنهنجي چترڪاري ڪئي آهي.

هن مصنف جي گهري نگاهہ، حوصلو، سنڌي زبان تي عبور، شعور، فلسفو، فن ۽ فڪر منهنجي من تي گهاٽي جُهڙ وانگر ڇائنجي ويا آهن.

لکڻ آهي اکرن ذريعي ڳالهائڻ! آءٌ يايان پيو هن اديب جو درجو هڪ تاريخ نويس کان گهٽ ڪونہ آهي.

موهن، قد جو پورو پنو، شڪل جو سانورو، ڪليل پيشاني، شاندار شڪل، موهيندڙ مُرڪ، خوش مزاج، رحمدل، طنز ۽ مذاق جو ڪوڏيو. آهي ڪامريڊ پر رهندو راجائن وانگر آهي. اسان کي هڪ ٻنواس پر هنکي بہ ٻنواس.

هيءَ فقط مضمون نہ پر ڪهاڻيون ۽ ڪويتائون بہ لکندو آهي. پاڻ بہ ڪلاڪار تہ سندس ڌرمپتني بہ ڪلاڪار آهي. هن سڄي عمر، ڪلا ۽ سونهن جي سوداءَ ۾ گذاري ڇڏي آهي.

هن جي اک ۽ دل ٻين اِنسانن جي اکين ۽ دلين کان مختلف آهي. هو پنهنجي ماحول ۽ روح ۾ جي ڳالهيون محسوس ڪري سگهيو ٿو، سي ٻين جي احساسن کان مٺيريون آهن؛ ۽ جنهن طرح هو انهن کي لفظن جو جامو پهرائي سگهيو ٿو، ان طرح هر قلمڪار ڪونہ ڪري سگهي.

شل نئون سال اوهان لاءِ سک ۽ سمپتي آڻي!

سيوا ۾

هولارام هنس

ڊيٻاري ۱۹۹۹

موهن گيهاڻي - ويچارڪ، ليکڪ ۽ ساهتيڪار

ائين چيو ويندو آهي تہ هر سٺو ساهتيڪار، ويچارڪ بہ هوندو آهي، البت هر ويچارڪ، ساهتيڪار بہ هجي اهو ضروري نہ آهي؛ جيتوڻيڪ هر ويچارڪ، ليکڪ تہ هوندو ئي آهي. هتي ساهتيڪار ۽ ليکڪ جي وچ ۾ جيڪو فرق آهي اهو سمجهڻ گهرجي.

'ساهتيڪار' جو مطلب آهي جيڪو سرجناتمڪ ساهتيہ (ڪوتا، ڪهاڻي، ناول وغيره) جو رچيندڙ آهي پر 'ليکڪ' جو مطلب ڪنهن بہ لکيل رچنا جي رچيندڙ سان آهي. هرڪو ويچارڪ پنهنجي ويچارن کي ظاهر ڪرڻ چاهي ٿو ۽ ويچار جي اِظهار جو مکيہ وسيلو آهي ڀاشا. ڀاشا جي ڳالهائيندڙ تہ 'ڀاشڻ' ڏيندو ۽ جي لکجي تہ 'ليکہ' ٺهندو. ان ڪري اڄ جي زماني ۾ هرڪو ويچارڪ ليکڪ بہ آهي پر اِهو راڌاڪرشنن هجي، جي- ڪرشنا مورتي هجي، آچاريہ رجنيش هجي يا ساڌو واسواڻي هجي. اهڙا مثال بہ گهٽائي آهن جن ۾ ويچارڪ نہ رڳو ليکڪ آهن پر ساهتيڪار بہ آهن. سنڌيءَ جي اهڙن شخصن ۾ موهن گيهاڻيءَ جو نالو بہ شامل ڪري سگهجي ٿو؛ يعني موهن گيهاڻي هڪ ئي وقت ويچارڪ، ليکڪ ۽ ساهتيڪار آهي.

اهو سچ آهي تہ موهن گيهاڻيءَ جيو ۽ جڳت سان واسطيدار پنهنجو ڪو الڳ سڌانت يا فلسفو ڪونہ ڏنو آهي پر سنڌيءَ ۾ ترقي پسند ڌارا جي ڇنڊڇاڻ ڪندڙ ۽ لکندڙن ۾ موهن کي پنهنجي هڪ الڳہ جاءِ آهي.

موهن سٺو ليکڪ ۽ سٺو ساهتيڪار آهي. ائين تہ موهن جون هن کان اول بہ ڪيترين ئي رچنائون شايع ٿي چڪيون آهن پر سندس تازا شايع ٿيل بہ ڪتاب سندس ليکڪ ۽ ساهتيڪار هئڻ جا بهترين مثال آهن. سنڌ جي اِتهاس جي جهلڪ ڏيندڙ 'جهلڪون' موهن جي سٺي ليکڪ هئڻ جو ثبوت آهي ۽ سندس ڪوتائن جو مجموعو 'ڀوڳ ڀڪڙيندي' ڪيس سنڌيءَ

جي سٺن ساھتيڪارن جي صف ۾ جڳھ ٿو بخشي.

جھڙيءَ ريت ليک ۽ ساھتيڪار ۾ فرق آھي. ساڳيءَ طرح سان 'مضمون' يا ڄاڻ واري مضمون يا ليک، ساھتيڪ مضمون يا ليک ۾ بہ فرق ٿئي ٿو. ڄاڻ وارو مضمون (Informative article) گيان جي ڪنھن موضوع تي لکيل ٿئي ٿو جنھن ۾ واسطيدار وشيہ جي حقيقتن جو بيان ٿئي ٿو. ان ڪري اھڙا مضمون خارجي ٿين ٿا. اھڙي مضمون ۾ ڪلپنا جو ڪو دخل نٿو ٿي پر ساھتيڪ مضمون (Literay article) ۾ ڪلپنا ۽ شئليءَ جو دخل ٿئي ٿو. ساھتيڪ مضمون ۾ حقيقتون رڳو ڪلپنا لاءِ آڌار جو ڪم ڪن ٿيون. اتھاس، ڄاگرافي، منووگيان، ڀاشا وگيان وغيره وشين تي لکيل مضمون، گيان وارا ليکہ ٿين ٿا. اُھي ساھتيڪ ليکہ نہ آھن. ساھتيڪ مضمون ۾ رچناڪار پنھنجي شخصي انيو ڀَي ڪلپنا جي آڌار تي ھڪ مخصوص شئليءَ جي دواران اظھاري ٿو. اُن ڪري ساھتيڪ مضمون داخلي يا رچناڪار سان واسطيدار ٿين ٿا. ڪي اھڙا مضمون بہ ٿيندا آھن جيڪي ھڪ ئي وقت خارجي ۽ داخلي ٿيندا آھن يعني جن ۾ ھڪ طرف حقيقتن جي ڇنڊڇاڻ ھوندي آھي ۽ ٻئي طرف اھي پڙھندڙ جي من ۾ ھڪ خاص سنويدنا پيدا ڪندا آھن، جيڪو ساھتيہ جو مکيہ مقصد آھي.

موھن گيھاڻيءَ جي موجوده مجموعي جا مضمون بہ ھڪ ئي وقت خارجي، داخلي ۽ خارجي داخلي آھن. ھيءُ مضمون مکيہ طرح سان ڀاشا، ساھتيہ، اتھاس، ڌرم سان واسطيدار ڪن حقيقتن جو بيان ڪن ٿا پر ساڳئي وقت انھن ۾ لکندڙ جو سوچ ويچار جذبو بہ سمايل آھي جنھن ڪري ھنن مضمونن کي پڙھندي پڙھندڙ نہ رڳو ڪنھن موضوع جي ڄاڻ حاصل ٿو ڪري پر ان ڄاڻ تي سوچڻ بہ ٿو لڳي ۽ ھڪ خاص جذبي جو بہ ان تي اثر ٿو ٿئي. مثال طور 'اسانجي دنيا- اسانجا اديب'، 'تصوف ۽ ويدانت'، شاھ تي تنقيد 'سچاٽپ جو سنڪٽ' مکيہ طرح سان خارجي مضمون آھن، حاسد جو

’موکو‘ ادبي تنقيد جو مثالي مضمون آهي جنهن ۾ رچنا جي حوالي ۾ رچنا جو بيان آهي، ’ڏيارام گدومل‘ ۽ ’لاکيڻولعل‘ (لعلچند امرڏنومل) ادبي خاڪا آهن جيڪي خارجي هوندي به مکيه طرح سان داخلي آهن.

حقيقتن جي گنڀيرتا سان سلسليوار پيش ڪش، بادليل چنڊڇاڻ، ترقي پسند رخ سان اڻ ظاهر پر ايمانداريءَ ڀري وابستگي، موهن جي هنن مضمونن جون اهڙيون خوبيون آهن جيڪي اڄ جي سنڌي مضمون نگاريءَ مان گهٽجي رهيون آهن.

هنن مضمونن جي اها به هڪ خوبي آهي ته ۳۰- ۳۵ سال اول لکيل هئڻ جي باوجود انهن جي اپيل بلڪل اڄ جي حالتن سان ٺهڪندڙ آهي. مثال طور ’سچاٽپ جو سنڪٽ‘ مضمون ۾ سنڌي جاتيءَ جي حالتن جي جيڪا چنڊڇاڻ ڪيل آهي، جيڪي انديشا ۽ ڊپ ظاهر ڪيا ويا آهن، ۽ اميد جي تروري جو جنهن ڊپيل زبان سان اِظهار ڪيو ويو آهي، اها بلڪل اڄ جي سوچ ۽ هر سوچيندڙ سنڌيءَ جو احساس آهي.

سنڌي مضمون ۾ ليکڪ جي شخصيت جو اولڙو هوندو آهي.

موهن جي هنن مضمونن ۾، موهن جي گنڀير شخصيت جو پاڇو ظاهر آهي، ان ڪري هنن مضمونن ۾ موهن ڪڏهن به کلندو نظر نٿو اچي. جي ڪڏهن مرڪي به ٿو ته اهو اهڙو هلڪو جو ڪنهن کي مشڪل سان نظر ايندو، جيئن ’اڄ هرڪو پاڻ کي چمات هٽي ڳتو ڳاڙهو ڪري ڏيکاري رهيو آهي. (لاکيڻو لعل)...‘ ۾ جيڪا اڄ جي ڏيکاءَ ڀري زندگيءَ تي طنز آهي. اها اهڙي سوکيم آهي جو مشڪل سان ڪير پڙهي مرڪي سگهندو.

هيءَ ادبي ورق لاشڪ سنڌي ادب، خاص ڪري سنڌي مضمون نگاريءَ ۾ هڪ اهم اضافو آهن.

- ستيش روهڙا

BEST SINDHI SABHA

Estd. 1958

Service to Humanity
is service to God

We, the members of BEST Sindhi Sabha express our profound admiration to

Shri Nari Gursahani

for his dedicated service and commitment to Sindhi community, his unrelenting fight for protecting and promoting rights of Sindhis and his sustained efforts for the upliftment of the community spread over to a period exceeding 50 years particularly in the social and educational fields.

We heartly extend our best wishes and sincerely pray to God Almighty to bestow him with robust health and longevity to continue to serve the community.

With Best Compliments From:

Thakurdas T. Kursija

NSC

Nirmal Sales Corporation

Mahavir Industries

Authorised Agents:

UNIVERSAL STARCH-CHEM ALLIED LTD.
RAWAL AGRO CHEM IND. PVT. LTD.
UNIQUE SUGARS LTD.
KREATIVE (Export & Import) PVT. LTD.

Bakery Plot No. 17,
Tekchand Industrial Compound,
Sadhu Vaswani Nagar, Thane (East),
(O) : 541 5659, 540 4302, 542 3866
Fax: 22-542 5734

ديوان ڏيارام گدومل

جاگيرداري دور هندستان ۾ انگريزن جي اچڻ ڪانپوءِ نئين جاڳرتا آئي. حياتيءَ جي جهوني ڍانچي مٿان نوان قدر غالب پوڻ لڳا. ملڪ جاگيرداري دور مان نڪري هڪ وڏي دنيا ڏانهن اڪ پٽي ۽ مغربي وگيان جو فائدو ولي، دنيا سان اڳتي قدم وڌائڻ جا سانباها ساهي رهيو هو. اهڙي جاڳرتا جا پرپاتي ستارا هئا- راجا رام موهن راءِ، ڪيشپ چندرسين وغيره ۽ سنڌ ۾ اها لهر ١٩ صديءَ جي پوئين حصي ۾ پهتي، جتي هن لهر جو پهرين ديوان ڏيارام، راءِ صاحب ڪوڙومل چندن مل، ساڌو هيرانند ۽ ساڌو نولراءِ تي اثر ٿيو.

ديوان ڏيارام جو جنم ان وقت ٿيو جنهن وقت هندستان جو اتهاس ڪروٽ بدلي رهيو هو ۽ ڏيارام تاريخ جي تقاضا تي پورو اتري آيو. هن پنهنجو پاڻ چڱي پر ملهايو. اُئين ڪندي سنڌي قوم لاءِ مثال قائم ڪيائين. سندس جيون هر هند ۽ هر سنڌيءَ لاءِ روشن منار تي رهندو. ڏيارام جو جنم ١٨٥٧ع ۾ ٿيو ۽ سندس ديهانت ١٩٢٩ ۾. باهتر سالن جي عمر ۾ هن، ساهتڪ، پنگتي ۽ علمي دين سان سنڌي قوم جا خوب گهڙا پري پاڻ ملهايو. هڪ هنڌ چوي ٿو، 'منهنجو جنم بلوي واري سال ۾ ٿيو آهي، شايد انهيءَ ڪري تہ مان پنهنجي ملين من جي برخلاف بلوو ڪريان.' پر حقيقت ۾ هن سماج جي ملينتا ۽ زندگيءَ جي گندگي خلاف بلوو ضرور ڪيو. سندس حياتيءَ جو مقصد هو، 'هن ايشور جي جڳت جي ڪانہ ڪا ڪنڊ بهتر ڪري وڃان.'

قوم جي سيني بزرگہ هستين وانگر هو پنهنجي وقت کان اڳرو هو جنهن ڪري ڪيس ڪيترين ئي تڪليفن کي منهن ڏيڻو پيو. پر هن مانجهي مڙس تي منهن ڏنو. اُئين پاڻ اڳتي وڌيو ۽ هن سان گڏ سماج پڻ اڳتي وڌي.

ديوان کي اها جاڻ هئي تہ ڪنهن قوم جو واڌارو سندس تعليم تي آهي ۽ هو هن ڏس ۾ سدائين اڳرو رهيو. ڏيارام کي سنڌ ۾ تعليم ماهرن جو ابو ڪري ڪوٺجي تہ ڪو وڌاءُ نہ ٿيندو. هنڪان اڳہ ۾ سنڌ ۾ تعليم يا تہ آخوند ڏيندا هئا ۽ يا وري باڻيڻ ۽ ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ ڪرستاني اسڪول. اوچي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ شاگردن کي بمبئي وڃڻو پوندو هو ۽ ڪيترائي

مائٽ پنهنجن ٻارن کي ٻاهر وڃڻ نه ڏيندا هئا، تنهنڪري سنڌ ۾ اوچي تعليم خير ڪا هئي. ڏيارام سنڌ ۾ ڪاليج برپا ڪرڻ جي سرتوڙ ڪوشش ڪئي. هن هڪ اپيل ڪئي جنهن ۾ ڏيکاريائين ته سنڌ کي ڪاليج جي ڪيتري نه ضرورت آهي. پر ڳالهه ڪا سولي ڪانه هئي. هنکي سخت مخالفت کي منهن ڏيڻو پيو. سن ١٨٨٥ ۾ هن مخالفتين کي جواب ڏيندي ٻي اپيل ڪئي، جنهن ۾، بمبئي، مدراس، ۽ بنگال جي پرڳڻن تي اوچي تعليم جو سٺو ۽ فائديمند اثر ڏيکاريندي لکيائين، 'سکيا نوجوانن کي ڌرم جي برخلاف ۽ سرڪار سان بيوفا نٿي ڪري، بلڪ ڌرمن ۾ جيڪو سچو حصو آهي، تنهن کي اوچ سکيا مان تقويت ٿي ملي ۽ انڌي وفاداري بدران سمجهو وفاداري ماڻهن ۾ پئدا ٿي ٿئي.' ائين سنڌ آرٽس ڪاليج برپا ٿيو جو پوءِ ڏيارام جيٺمل سنڌ ڪاليج ڪوٺيو ويو ۽ حيدرآباد جو نئشنل ڪاليج ڪوٺيو ئي، 'ڏيارام گدومل نئشنل ڪاليج' ويندو هو. هڪ هنڌ لکي ٿو، 'اسڪول اسان جا باغيچا آهن، جتي انساني گل پئدا ٿيندا آهن.' 'اسانجو تعليم سرشتو' نالي ڪتاب ۾ لکي ٿو، 'شاگردن جو وقت بچايو، هرڪنهن کي پنهنجي قدرتي ڏات جو فائدو وٺڻ ڏيو... هرڪنهن کي پنهنجي ماترڀاشا ذريعي گيان ڏيو.'

'يونين ائڪڊمي' جا پوءِ 'نولراءِ هيرانند ائڪڊمي' بڻي، سان پڻ هنجي ئي محنت سان برپا ٿي. زناني تعليم جي پرچار ۽ اسڪولن کولڻ ۾ به هنجو وڏو هٿ هو.

ديوان ڏيارام، جا 'سماج سڌارڪ' ۽ 'ليکڪ' جا رول هڪ ٻئي سان جڙ ڳنڍيا پيا آهن. اهو شايد انڪري آهي، جو ڏيارام ساهت کي سماج کي بهتر ڪرڻ جو واهڻ ڪري ڪم آندو. هن اهو محسوس ڪيو ته جيڪو ساهت سماج جو سڌار نه ٿو ڪري، انهيءَ کي ايتري اهميت ڪانهي تنهن ڪري ئي شايد سندس ڪيترا ڪتاب وقت جي ٻرندڙ مسئلن تي لکيل آهن.

زالن جي قياس جوڳي حالت ڏسي، ڪين ڏاڍ ۽ ظلم جو ستايل ڏسي، هن هڪ ڪتاب لکيو، 'زال ذات خلاف ست پاپ'، جنهن ۾ هن ننڍپڻ جي شادي، وڏوا وواهه تي روڪ ۽ ٻين ڪيترين ڪرسمن خلاف بلوي جو جهنڊو بلند ڪيو. هن ڏيکاريو آهي ته زالن کي جمڻ کان وٺي موت تائين ڪيئن نه ظلم ٿا سهڻا پون. سندس سماج سڌار جي چاهنا، صرف ڪالمن ڪارن ڪرڻ ۽ قلمي گهوڙن هلائڻ تائين محدود نه رهي پر هنجي چاهنا، 'سماج سڌار سڀا' جو چلو روپ ورتو، جنهن زالن جي واڌاري

لاءِ ڏيتي ليتي خلاف ڪم ڪيو.

ديوان ڏيارام جو، سماج سڌاري جو نظريو صرف ڌرمي ڪرسمن کي نندڻ تائين محدود نہ رهيو پر هن سماج جي آرٿڪ حالت سڌارڻ جي بہ ڪوشش ڪئي، جنهن ڪانسواءِ هرڪو سماج سڌار جو ڪم جڻ واريءَ جي قلعي مثل آهي. هنڪان اڳہ داني پرش ڪنهن هڪ شخص کي دان ڏيئي، هنکي مدد ڪندا هئا، پر تنهنڪري سماج مان نابرابري نڪري وڃي يا آرٿڪ واڌارو ٿئي ۽ پڙهيل شخص هميشه لاءِ آرٿڪ تڪليف کان آجو ٿي وڃي، ائين ٿيڻ مشڪل هو. پر ڏيارام جديد ويچارن موجب هنري مرڪز کوليا، جنهن ۾ هر ڪنهن شاگرد کي پنهنجي پسنديءَ جي هنر ۾ سکيا ڏني ويندي هئي. سندس خيال هو، ’هرهڪ کي دان ڏيڻ جو ڪم ائين هلائڻ گهرجي، جو ٿي سگهي تہ پاڻ مرادو هميشه هلندو رهي ۽ منجهانئس گهڻي کان گهڻو فائدو پهچي. اُنهيءَ طرح سچي قربانيءَ سان سچي سمجھ بہ هلائڻ گهرجي.‘[1] سندس خيال موجب شاهوڪار غريبن جا ٽرسٽي آهن چاڪاڻ جو سچي پيدائش سندن ئي آهي. هڪ هنڌ چوي ٿو، ’شاهوڪار نہ ٿو سمجهي تہ مان قرضي آهيان، عالم نٿو سمجهي تہ مان قرضي آهيان، ٻئي ٻي فرض، بيغرض ۽ بي قرض آهن. نٿا سمجهن تہ مٿن مسڪينن ۽ نادانن کان وڌيڪ قرض آهي ۽ وڌيڪ جوابداري. نہ ٿا سمجهن تہ نوڪر آهن ۽ نہ خاوند، تہ ڌن وٽن ڌروات طور آهي چڱن ڪمن ڪرڻ لاءِ ۽ نہ پنهنجي تن پروري ۽ سرخروئي لاءِ.‘[1]

سڀ کان وڌيڪ اهم ڳالھ سندس سماج جو نظريو آهي جو صرف وچولي طبقي تائين محدود نہ آهي، پر اڳتي وڌي وڌيڪ اونهو پيهي سماج جي هيٺ ڪريل انسانن کي ڇهي ٿو. ٣٠ جنوري ١٩١٣ تي راءِ بهادر مرليڌر ڏانهن خط ۾ لکي ٿو، ’منهنجي دل ۾ اُمنگ آهي تہ ڪڙمين جي اوسٿا سڌارجي ۽ اُنهنجي شيوا لاءِ سيلاني سورما مقرر ڪجن، جي ڪين نندين وڏن ظلمن کان بچائين.‘[2]

ديوان جو ساهتڪ درشٽي کان پهريون ڪتاب آهي. ’ڪجھ سنڌڙيءَ بابت‘، جنهن ۾ شاه عبداللطيف ۽ سندس ڏاڏي عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو احوال اچي ٿو. هن ان ڪتاب ۾ سيوهڻ، ڪافر قلع، سوا لک پير، ڀڳو لوڙهو، سهڻي سنڌو وغيره جو سهڻو بيان ڪيو آهي. جڻ سچي سنڌي جي آتما ڪولي رکي اٿس، پڙهندڙ تہ ڀيا ڏسن ۽ ڏسي خوش ٿين ۽ قدر ڪن.

مٿيان ڪتاب گھڻو ڪري انگريزي ۾ آهن پر سنڌي ساهت کي پڻ هن پنهنجي قلم سان مالامال ڪيو.

ديوان ڏيارام تي ننڍي هوندي کان ڌرمي خيالن جو اثر هو، پر اهي خيال ڪٽرپڻي کان بنهه آجا هئا. ڌرم جو اهو نظريو، اُن وقت ڪافي حد تائين ترقي پسند هو ڇو تہ اهو نظريو سماج سڌار جو واهڻ بڻجي آيو. هن پهريون ڌرمي ڪتاب جو ڪڍيو سو آهي 'جپ صاحب'. جنهن ۾ جپ صاحب جي هرهڪ پؤڙي جي معنيٰ ۽ ٽيڪا ڏني اٿائين. اُن ۾ سامي جا سلوڪ ڪبير جي ٻاڻي ۽ 'رومي جي ٻاڻي' پيٽ طور ڏنل آهي. هن ڀڳوت گيتا پڻ سنڌي ۾ ڇپارائي جنهن ۾ هرهڪ سلوڪ جي اُپٽار ڪيائين. سندس 'يوگہ درشن' يا 'راج يوگہ' پڻ ساڳئي قسم جو ڪتاب آهي جنهن ۾ ويدانت بابت ڳوڙهي ۾ ڳوڙها ويچار بہ سليس ٻوليءَ ۾ ويهي سمجھايا اٿس. مطلب تہ سني ۾ سنو ڌارمڪ خزانو سنسن پرمن ۽ ڏند ڪٿائن کان آجو ڪري، سهڻي نموني سنڌيءَ ۾ سمجھايو ويو آهي.

هن ساڌو هيراننڊ کان روز وهي (ڊائري) لکڻ جي عادت پرائي هئي. سنڌس روز وهيون ٽن سلسلن ۾ آهن. پهريون ۱۹۰۳ کان ۱۹۱۲، ٻيون ۱۹۱۲ کان ۱۹۲۰ تائين ۽ ٽيون ۱۹۲۰ کان ۱۹۲۷ تائين. اُهي East and West اخبار ۾ ڇپيون هيون ۽ پوءِ 'هڪ هندو ڀڳت جي روز وهي مان ڪي ورق' ۽ 'پٽت جي روزنامي مان ڪي ورق' جي سري هيٺ ڇپيون ويئون. هو روزنامي ۾ ڌرم، ايشور، ويدانت ۽ ايشور بابت پنهنجا آتمڪ انڀو لکندو هو، جنمان ڪيترا تہ رواجي هوندا هئا ۽ ڪيترا ڳوڙهي فيلسوفي سان ڀريل. هنن روزنامن ۾ ٻيون بہ ڪيتريون ئي ڳالهيون آيل آهن ۽ ڪي راجنيتي خيال بہ اچي وڃن ٿا. مثلا 'سرڪار ڪيئن نوڪرشاهي جي سرشتي تي پيئي هلي ۽ ڪيئن شاهوڪار پئسن جا پوڄاري آهن. ڪيئن هزارين ماڻهو ڪارخانن ۾ ڪلن هيٺان چيٿارجيو وڃن تہ بہ ڪا پرواهہ ڪانهي... ڪيئن ماڻهن جي حياتيءَ جو قدر ڪونهي، فقط ڪاٽن ڪرڙن تي ڌيان اٿن. گليڊسن لکيو آهي، 'آزادي ئي ماڻهن کي آزادي جي لائق بڻائي سگهندي، پر اُنجي اُبتر آهي ڪن راجائن جو متو تہ ماڻهو لائق ٿين تہ کين آزادي ڏجي!'

سنہ ۱۹۲۳ کان ولي ڏيارام سنڌيءَ ۾ روزنامو لکڻ لڳو ۽ سندس روز وهيون 'چابڪ (من لاءِ) ۽ رهاڻ' جي سري هيٺ ڇپايا ويا. جنهن ۾ هن پنهنجا آتمڪ انڀو سنڌي شعرن جي صورت

لکيا آهن. ٽن ورهين جون داخلائون ڇپيل صورت ۾ موجود آهن ۽ هرهڪ جلد ۾ ٧ ڀاڱا آهن يعني ڪل ٢١ ڀاڱا آهن، جنجا سرا جدا جدا ڏنل آهن. جيتوڻڪ ڏيارام هننکي شعر ٿو ڪوٺي، پر اهي شعر نہ آهن. منجهن نہ آهي پرواز، نہ تصور ۽ نہ ئي وري بحر وزن آهي، آهي ويچارن جي وهڪ، سا پڻ گهڻو ڪري ڏرمي ۽ آتمڪ. ها پر هننکي شعر نہ چوندي بہ سٺو نظمي نثر تہ چوڻو ئي پوندو. هن ۾ ڪيترائي وگيان ۽ تاريخ بابت ويچار آهن. مثلا هو چوي ٿو:

’جنگہ سان نہ جنگہ هٽائي سگهبي.‘

اها تاريخ جي فتويٰ آهي...

شاه عبداللطيف وانگر هن بہ سنڌي جي بهتريءَ ۽ بهبوديءَ لاءِ ڏٺيءَ در پرارٿنا ڪئي آهي جا سندس حب الوطني جي ساک ٿي ڀري. هڪڙي هنڌ لکيٿو:-

’سنڌ غريبڙيءَ ۾ ستگرو- ڏياري پنهنجيءَ جو ڏيو ٻارج.

سنڌ غريبڙيءَ ۾ ستگرو- منائي پنهنجيءَ جو ڀاڳہ وراهج.‘

ديوان صاحب جا ’ماءُ ۽ ڌيءَ‘ ’لوپ جو مهاتم‘ ۽ ’ست سهيليون‘ زوردار ۽ سليس نموني ۾ لکيل آهن، جن ۾ ادبي عناصر قائم رکندي کين نہ صرف وندر جو پر سماج سڌار جو بہ واهڻ بڻايو ويو آهي.

پرنسيپال اجواڻي هنجي نثر بابت لِيڪ چيو آهي، ’انهيءَ نثر ۾ اُها آتاهين آهي، سوکيمتا آهي، اُها فصاحت ۽ بلاغت آهي جا ٻئي ڪنهن سنڌي نثر ۾ ڳولهي نہ لڀندي. هن صاحب جي ’سامي جي سلوڪن جو سار‘ ۽ ’عمر خيام جو سار‘ (جي ٻئي مهاڳہ آهن) ۽ يوڳہ درشن پڙهڻ کانپوءِ ڪنهن کي بہ دانهن جو سبب نہ آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳوڙهي ۾ ڳوڙها ۽ باريک ۾ باريک مسئلا ورنن نہ ٿي سگهندا يا اُنهن ٿي وياکيا نہ ٿي سگهندي.‘

اها حقيقت آهي تہ سندس خيال آدرشوادي آهن ۽ ڪٿي ڪٿي ڇيد حقيقتي آهي تہ حل آدرشوادي ۽ ڪٿي حل حقيقي آهي تہ ڇيد آدرشوادي پر اها تہ وقت جي خصوصيت آهي. جن حالتن ۾ ديوان ڏيارام رهيو، تن حالتن پٽاندر ئي هن حالتن سان ڇڪري ڪاڏي، حالتن کي موڙي، سماج کي اڳتي وڌايو.

(ساهت سگنڌ ١٩٥٨ تان)

شاه تي تنقيد

’جا سنهو نہ سکي سا مَرُ رنڌا ئي روڙي‘

اسانجو مشرق هڪ عجيب. روشنيءَ ۾ رتل رهيو آهي- پرڀات جيان مني، گلن جيان نرم، سنڌوءَ جيان گنڀير روشني- ۽ سنڌ ۾ پڻ اها مشرقي روشني، شاه جي ڪلام جي صورت ۾ رڻ ۽ برپٽن، ٿرن ۽ برن، اوٺين ۽ جتن، هارين نارين، بلڪ سنڌوءَ جي نير جيان هرهڪ سنڌيءَ جي نس نس ۾ سمائجي چڪي آهي سنڌ جي ذري ذري ۾. هن روشنيءَ سان سنڌي قوم ۽ سنڌيت شفاف آهي. اڄ سنڌ جي يگاني هستي شاه جي ڪلام ئي آهي.

اهڙي شاه جي دربار ۾ ڪيترن ئي عقيدتمندن سندس حاضريءَ ۾ ڪي گيت ڳايا آهن. ڪن سندس صحبت ۾ تجلي جو هڪ ترورو جهٽي ڪيترين اونداهين کي روشن ڪيو آهي ۽ ڪن ڏانهس مصيبت وقت رهنمائي لاءِ نهاريو آهي ۽ ڪانئس اُتساه حاصل ڪري اڳتي قدم وڌايو آهي.

۽ ائين شاه کي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ، شاه جو سنهيو هرهنڌ پهچائڻ، هرهڪ دل ۾ ان روشني جو احساس پيدا ڪرڻ جي ڪوشش، ڪيترن ئي سنڌ جي پيارن ڪئي آهي.

۽ اڄ مان سهڻي شاه جي دربار ۾ چاڙهيل گل گڏ ڪري رهيو آهيان ۽ هي آهن گلن جا افسانا... سنيها... پرلاءَ... پراڏا ۽ پڙلاءَ...

شاه جي شعر کي سمجهڻ، سمجهي سمجهائڻ جي جن سڄڻن ڪوشش ڪئي آهي تن بابت ڪجهه چوڻ کان اڳ ۾ شاه بابت ۽ سندس شعر بابت ڪي ڳالهيون چٽيون ڪرڻ گهرجن، جنهنجي پس منظر ۾ شاه تي ٿيل تنقيد سمجهڻ ۾ سهوليت ٿيندي.

عوام پنهنجن جذبن کي، ڪلپنا کي، ساڪار ڏسڻ چاهيندا آهن ۽ ائين ڏند ڪٿا جي شروعات ٿيندي آهي. عوام پنهنجي محبوب کي پنهنجن جذبن سان وابسط ڪري چڏيندا آهن، انڪري هو پنهنجي محبوب جي اردگرد ڏند ڪٿا ٺاهيندا آهن، جا ڏانهس جذبن جي اظهار جو واحد ٻٽبي آهي. هو پنهنجي محبوب کي ڪن ازغيبي شڪتين سان ڏسڻ چاهيندا آهن ۽ ائين هرڪنهن عالي شخصيت جي زندگيءَ جو بيان اڄ ڏند ڪٿائن جي ڪوٺن اندر بند پرولي آهي. انهن صاحبن کان ڪيترائي ڪرامتي ڪم

ڪرايا ويندا آهن ۽ ائين اسانجي شاهه جي زندگي پڻ ڪرامتن ۽ ڏند ڪٿائن جي ڪوهيڙي ۾ لڪل آهي.

ڪيترن ئي نقادن اُنهن ڏند ڪٿائن کي سوڌڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ۽ سلسلي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر اڄ ڏينهن تائين شاهه جي زندگيءَ جو احوال ڏند ڪٿائن ذريعي ئي ڏنو پيو وڃي. انهن ڏند ڪٿائن پنيان عوام جي جذبن جي سچائي جي معنيٰ کي پروڙيو نه ويو آهي.

هندستان ۾ نڪتل شاهه تي هڪ ئي ڪتاب، جو شري ڪلياڻ آڏوانيءَ جي قلم مان آهي، تنهن ۾ ڏنل شاهه جي زندگيءَ جي احوال مان ڪي حوالا پيش ڪجن ٿا:-

'شاهه جي شادي ڪيئن ٿي، سا به هڪ اچرج جهڙي وارتا آهي..... شاهه کي انهيءَ تان ڏاڍو رنج رسيو. چون ٿا سندس زبان مان ازخود بد دعا نڪري ويئي. مرزا پنهنجن ماڻهن سميت شاهينگن هٿان مارجي ويو...'

۽ وري اڳتي، 'ٽيون دشمن شاهه جو هو ميان نور محمد ڪلهوڙو (١٧١٨-١٧٥٥ع) جو سنڌ جو حاڪم ۽ ڪلهوڙن جو مختيار هو. ڪلهوڙا انهن ڏينهن ۾ وڏي اوج تي رسيل هئا. منجهن پيري ۽ ميري ٻئي هيون... بلڪ ميان نور محمد ته ڪيس صفحه هستيءَ تان اُڏائڻ جي ڪوشش ڪئي پر شاهه جا مڙيئي دشمن ڪيس ذرو به ضرر رسائي نه سگهيا.....'

ائين شاهه جي زندگيءَ جو احوال اڃا تائين اسانکي ڏند ڪٿائن ذريعي ڏنو پيو وڃي. اها حقيقت آهي ته چمتڪارن کي سلسلي ۾ پوئڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي ۽ بس ايتروئي. ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي 'مقدمه لطيفي' ۾ چوي ٿو، 'درحقيقت اهي اڪاٽيون پورڙن ماڻهن جا بناوَ آهن ۽ ٿورڙي ڦيرڦار سان بين مشرقي بزرگن جي حالت ۾ پڻ لاڳو ٿي سگهن ٿيون.' پر اها پڻ حقيقت آهي ته ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي مقدمه ۾ ڏنل شاهه جي حياتيءَ جو احوال گهڻو تڻو ڏند ڪٿائن ۽ چمتڪارن تي ٻيڙل آهي.

مئڪسم گورڪي هڪ هنڌ چوي ٿو، 'هرڪا ڏند ڪٿا ڪلپنا جي رچنا آهي. ڪلپنا جو مطلب ڏنل ڪل حقيقت جي مکيه خيال کي جدا ڪري هڪ صورت ڏيڻ آهي. ائين اسانکي حقيقت نگاري ٿي ملي. پر جيڪڏهين ان جدا ڪيل خيال سان اهو ڳنڍيو ٿو وڃي، ممڪن آهي، جنهنجي خواهش آهي ۽ ان کي منطقي بنا ئي وڌايو

ٿو وڃي تہ پوءِ اسانکي رومانوي ڏارا لئي ملي، جا ڏند ڪٿا جي جان آهي. جا (ڏارا) حقيقت ڏانهن انقلابي رخ اپنائڻ لاءِ متوج ڪرڻ ۾ ڪافي مدد ڪندي. رخ جو دنيا ڪي نئين سر اڏڻ جو آهي.'

اسانکي شاہ جي زندگيءَ جي ڏند ڪٿا بابت اڃا ترسڻو پوندو.

شاہ جو شعر، بهہ گڻ رنگي گنبذ جيان آهي

(Many Coloured dome) يا ائين چئجي تہ شاہ جو شعر سنڌيا جي اُفق جيان آهي، جتي هر ڪن ۾ سدائين بدلجندڙ رنگہ ۽ نقش ظاهر آهن ۽ هر نقش وري ابدي پڻ آهي.

۽ شاہ جو شعر هر موقعي لاءِ موزون آهي، هرڪنهن لاءِ هٿيڪو آهي. ائين شاہ شاديءَ تي ڳائجي ٿو، موت تي ڳائجي ٿي- ملا مولوي، ۽ ناستڪ سڀ شاہ جا حوالا ڏيئي سگهن ٿا. شاہ هر محفل جو سردار آهي، پوءِ ڀل تہ اهو انترراشٽري موڙ هجي، چاهي ڳوٺاٺي محفل.

ائين شاہ ڪي جدا جدا عالمن جدا جدا نموني پئي سمجهايو آهي ۽ شاہ تي ٿيل تنقيد جي نظريي توڙي نموني جي لحاظ کان ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ آدرشوادي نظريو ۽ درسي (academic) نمونو ۽ ٻيو ماڌياتي نظريو ۽ سماجڪ (socialogical) نمونو.

مٿين ٻن قسمن جي تنقيد جا مثال ڏجن تنهن کان اڳ ۾ بهتر ٿيندو تہ انهن بابت ٿوري ۾ ڪجھ چئجي.

آدرشوادي نظريي موجب شعرالهام آهي ۽ انڪري نقاد شاعر کي سندس تاريخي پس منظر ۾ نہ ڏسي، ڪيس مطلق ڪري ليکين ٿا. سندن نظرن ۾ شاعر ۽ شعر، جو هن دنيا سان ڪوبہ لاڳاپو نہ آهي ۽ سندن ويچار موجب، 'خيال جو مطلب خيال سان آهي.' هو ائين وهسن ٿا تہ شاعر جو هن فاني دنيا سان ڪوبہ سنبنڌ ڪونهي. هن نظريي سان درسي نمونو لهڪندڙ آهي ۽ ائين شاہ کي ساڳئي نقط نظر سان سمجهايو ويو آهي. پر هن نموني ۾ تفاوت ۽ ڪن وادوواد ڪن ٿورين حقيقي- اتهاسڪ ۽ ڪوجنا جي ٽيڪنيڪل ڳالهين تي ٿيندو آهي پر نقط نظر ساڳي ئي رهندي آهي.

آدرشوادي تنقيد جي اهميت گهٽائي نٿي سگهجي ان پڻ اتهاسڪ رول ادا ڪيو آهي ۽ اها تنقيد پڻ ڪن حالتن جي پيدائش هئي. خاص ڪري سنڌ جي جاگيرداري دور ۾ رهڻ

جي حالت ۽ سنڌ جي قومي روايت، شاھ جو ڪلام تصوف جو پيغام آھي جا بذات خود اڄ آدرشوادي فلسفي جو حصو آھي.

پر ٻئي طرف مادياتي نظريي موجب شاعر پنھنجي يگ ۾ رھي ٿو. اُٿين موجوده سماج ۽ اتھاسڪ ڌارائن جو مٿس اثر پوي ٿو ۽ سندس شاعري ۽ جو چشمو وقت جي ويچارڌارا مان ئي ڦٽي ٿو. ھو شاعر کي تاريخي ماديت ۽ جذباتي ماديت جي اصولن جي مدد سان سمجھائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. ھن ويچارڌارا جا نقاد شاعر کي انساني ۽ سماجي دنيا جو ھڪ حصو ڪري ليکين ٿا ۽ مٿس وقت جي ڌارا ۽ حالتن جي اثر ۽ سندس يگ لاءِ پيغام ۽ سندس وقت ۾ ادا ڪيل رول جي ڪٿ ڪن ٿا. سندن ويچار موجب ھريگ قدرن جي ڪشمڪش آھي ۽ ھو وقت جي قدرن آھر شاعر جي دنيا جو اندازو لڳائين ٿا. شاھ کي ھن نئين نظريي موجب سمجھڻ جي اڃا شروعات ئي مس ٿي آھي.

آدرشوادي نظريي ۽ درسي نموني جي تنقيد گھڻو ڪري سيني عالمن ڪئي آھي. ھن گروھ جي عالمن گھڻو ڪري شاھ جي بيت-

جي تون بيت ڀانئين، سي آيتون آھن،
نيو من لائن، پريان سندي پار ڏي.

کي سندس سچي شعر جي ڪنجي سمجھي ھڪ روحاني رھبر جي حيثيت ۾ پيش ڪيو آھي. ڪيترائي عالم شاھ جي شعر ۾ تصوف ۽ ويدانت ڪانسواءِ ٻيو ڪجھ ڏسڻ جڻ ڪفر ٿا سمجھن. شاھ جو گھڻو شعر تصوف جو پيغام آھي پر شاھ رڳو روحاني رھبر نہ آھي.

آدرشوادي تنقيد جا مکيہ مثال ھيٺ ڏجن ٿا:-

شري لعلچند امرڏنومل 'شاھاڻو شاھ' ۾ لکيو، 'وڏي ۾ وڏي خوبي سندس ھيءَ آھي، جو جدا جدا نموني- جدا جدا ماڻھن جي واتان عشق الاھي جي باب ۾ ڏاڍا ٿو غضب جا ڏوھيڙا ۽ لوڙالو ڏئي ۽ اورڻ آھي ٿو اوري، جن کي ٻڌي دل درد ۾ ٻريو وڃي ۽ من شاعر جي سوز واري خيال ۾ محو ٿيو وڃي.'

اڳتي ھلي لعلچند، شاھ جي شعر جي خوبين تي وستار سان بيان ڪيو آھي. لکيو، 'شاھ نت نئون آھي... شاھ لفظ ساز آھي... اکرن جو اڪٽ ڀنڊار آھي.....'

شري جيٺمل پرسرام 'شاھ ڀٽائيءَ جي حياتي' جي شروعات

ئي ائين ٿو ڪري- ’٢٢٢ ورهيہ ٿيا تہ سنڌ جي صوفيانيءَ گلستان ۾ هڪڙو اهڙو گل گلابي پيدا ٿيو، جنهنجي حسن جي هٻڪار، اڄ سوڌو روحاني رستي جي ڪيترن ئي ٿڪلن ٽٽلن مسافرن کي، ڪيترن پريم جي پيچري تي پنڌ ڪندڙ پانڌيئڙن کي آنند ۽ آٿت پئي ڏنو آهي.‘

ساڳيو ليکڪ، ’شاھ جي آکاڻين جي سمجهاڻي‘ ۾ شاھ جي جدا جدا سرن ۾ ڪنيل آکاڻين جي تمثيلي معنيٰ سمجهائي آهي- سهڻي ميهار جي معنيٰ هينءَ ٿو سمجهائي: ’سهڻي اُهو طالب آهي جنهن کي ڏم قبول نہ آهي- ڏم آهي نفس- هن دنيا جي چِڪ. سهڻيءَ کي اُنهيءَ ڏم کان ڪٽائي پيدا ٿي آهي، ۽ ميهار، ساهڙ يعنيٰ محبوب، مرشد يا مالڪ سان اُنجي محبت ٿي آهي.‘

راءِ ڏياچ جي آکاڻيءَ جو راز هي آهي: ’راءِ ڏياچ ’طالب‘ آهي، جنهن کي ڪانکي يا جڳياسو پڻ چئجي... ٻيجل سهڻو مرشد آهي جو الم ديس جو واسي آهي...‘

ائين شاھ جي سڀني آکاڻين جي اندروني معنيٰ سمجهايل آهي. منهنجي خيال ۾ ڪٿي ڪٿي معنيٰ هرويرو ڇڪي تاڻي ڪڍي ويئي آهي. پر هن ڪتاب پڙهڻ بعد شري جيٺمل جي جدا جدا مذهبن بابت علم کي ساراهڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهجي ۽ ائين هن ڪتاب ۾ ڪيتريون مشاهبتي تنقيد جون سٺيون جهلڪون موجود آهن.

مرزا قليچ بيگ، ’سنڌي شعر‘ ۾ فرمائي ٿو، ’مون پنهنجي وت آهر ٿوري گهڻي ڪوشش ڪئي آهي. سندس تاريخي احوال لکيو اٿم- سندس رسالو جو اڳي اڌورو هو سو وري نئون ڇپايو اٿم، سندس رسالي جي خلاف لغت يا لغات لطيفي ڇپائي اٿم... سندس رسالي ۾ کهڙو مضمون يا کهڙو بيت ڪٿي ليندو تنهن لاءِ رسالي جي ڪنجي ڇپائي اٿم...‘

هن درسي نموني جي تنقيد جي ڪتابن ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو مقدمہ لطيفي (جو شاھ جي رسالي- ڀاڱي پهرين جو مهاڳہ هو ۽ پوءِ ١٩٣٦ جو جدا ڪتاب ڪري ڇپايو ويو) کوجنا وگيان تي ٻڌل ڪتاب آهي. ساڳئي نظريي رکندڙ ٻين نقادن جي ڪتابن کان هي ڪتاب بهتر آهي. هن ڪتاب ۾ شاھ جي زندگي بابت احوال، شاھ جو مذهب، تصوف ۽ ويدانت، شاھ جو شعر ۽ شاعري، شاھ جي شعر جو مضمون ۽ عبارت، شاھ جو نظم، شاھ جي سنڌي،

شاه جون نحوي بناوتون، رسالي جي تصنيف ۽ تاليف، سرن سان عالماڻا مضمون آهن.

هن ڪتاب ۾ شاه جي شعر جي ورهاست اهم آهي، جا روايتي ورهاست کان علحدي آهي. شاه جي عاشقاڻي (مجازي) طبيعي ۽ ظريفاڻي شعر کي الڳ هستي ڏني ويئي آهي.

شيڪسپيئر لاءِ رسڪن چيو هو تہ سندس ڊرامن ۾ نائڪ آهن ئي ڪونہ، صرف نائڪائون ئي آهن ۽ ائين سندس نائڪائن بابت ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آهن. ساڳئي نموني شري نارائڻداس ميوارام ڀمڀاڻي 'شاه جون سورميون' نالي ڪتاب لکيو آهي. پر هن جي سمجهاڻي پڻ آتمڪ واد سان ڳنڍيل آهي. هو چوي ٿو، 'سندس سورميون روحاني تلاش ۾ رڌل آهن...'

ورهاڱي بعد هندستان ۾ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ جو ڪتاب 'شاه' نڪتل آهي. اهو پڻ ڪاليجي ڏانوَ جو آهي. حقيقت ۾ اهو ڪتاب بمبئي يونيورسٽي جي بي-اي امتحان لاءِ مقرر پڻ ٿيل هو. هن ڪتاب ۾ ليکڪ شاه جي شعر جي ڪن ڪن نون پهلن تي روشني وڌي آهي. مثلا 'ناٽڪي طرز' ۽ 'شاه جا سورما.'

مٿي ذڪر ڪيل ڪيترن ئي عالمن شاه جي وطن دوستيءَ بابت لکيو آهي، پر سندن نظريو آدرشوادي آهي ۽ نہ اتهاسڪ. پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي پڻ شاه جي وطن دوستيءَ تي لکيو آهي پر هن، شاه کي وطن دوست تائين محدود نہ ڪري، شاه جي عالم دوستيءَ بابت پڻ لکيو آهي- هو چوي ٿو، 'ظاهري ويس سان شاه جو ڪوبہ تعلق نہ آهي. چيني، رومي، سمرقندي، ترڪي، مغربي وغيره مڙيئي هڪ عالمگير برادريءَ جا فرد آهن، جنهن ۾ هرهڪ سچو انسان پاڻکي گم ڪري سچي سرشٽيءَ سان پاڻکي هڪ ڪري ٿو ڇڏي.

جز وڃايو جوڳيئن، ڪل سين آهين ڪم' (سررامڪلي)

حقيقت ۾ اهو مضمون پهرين 'قليلي' مخزن ۾ آڪٽوبر ١٩٣٦ ۾ ڇپيل آهي.

ڪن عالمن شاه کي نئين نظر سان ڏسڻ جي شروعات ڪئي آهي. سندن نظريو تاريخي ماديت ۽ جذباتي ماديت تي ٻڌل آهي ۽ سندن نمونو سماجي آهي. هن نئين نظريي واري تنقيد جي شروعات شري تيرٿ بسنت پنهنجي مضمون 'شاه جو سنهيو' ۾ ڪئي، جو سندس مضمونن جي ڪتاب 'ڇڳون' (١٩٣٠) ڇپيل آهي. هو چوي ٿو 'خيال جو مطلب خيال ۾ آه' شايد ڪنهن فيلسوف

يا يوگيءَ جو اُديش ٿي سگهي ٿو، پر شاعر جو هرگز نہ.' هو اڳتي چوي ٿو، 'شاهہ کي فقط مولانا روميءَ ۽ هندو جوڳين جي عينڪ سان ڏسڻ صحيح نہ آهي...' ۽ 'هن ملڪ جو آتش خيز آفتاب ۽ وسيع ويراني جنهنجي روح افزا اثر هيٺ اسين پليا آهيون، سو شاهہ جي رڳہ رڳہ مان بلند آواز ڪري ٿو نڪري... هن ملڪ جي ٿر، بر، ڏونگر ۽ ماٿري آسمان ۽ زمين جو يگانو مجسم روح آهي. اهوئي سبب آهي جو مونکي شاهہ عزيز آهي.'

ورهاڱي بعد هند ۾ ڪن مارڪسوادي ليکڪن شاهہ تي مضمون لکيا آهن، جن مان ذڪر قابل مضمون آهن، شري گوبند مالهيءَ جا، شاهہ جي ترقي پسندي' ('نئين زندگي' مخزن جي جنوري ۱۹۵۲ انڪ ۾ ڇپيل) ۽ 'شاهہ جون سورميون' ('نئين دنيا' مارچ ۱۹۵۴ ۾ ڇپيل) ۽ اُتم جو مضمون 'شاهہ جي شعر جو پس منظر' جو ويجهڙائي ۾ نئين دنيا جي نومبر ۱۹۶۰، مارچ ۽ ميءِ ۱۹۶۱ وارن پرچن ۾ ڇپيل آهي.

شري گوبند مالهي پنهنجي مضمون 'شاهہ جي ترقي پسندي' ۾ شاهہ جي روايت پرستي خلاف رويي کي ظاهر ڪيو آهي. هو لکي ٿو، 'اهو جاگيردار دور هو جڏهين طبقيوار تفاوت ڏنڊلوئي نہ هو. اُن وقت جي ترقي پسنديءَ جي تقاضا طبقيدار سجاڳي ني نٿي سگهي... اُن وقت مذهبي روايت برخلاف نفرت جو اظهار ڪرڻ، سڀ کان وڌي ترقي پسندي هئي ۽ شاهہ نہ عملي نموني هر قسم جي روايت پرستيءَ جي مخالفت ڪئي.'

ساڳئي ليک 'شاهہ جون سورميون' ۾ شاهہ جي سورمين جي انساني عناصر تي زور ڏنو آهي ۽ نہ پمپاٽي وانگر جيڪو شاهہ جي سورمين کي آلاهي تلاش ۾ رڌل ٿو ڏسي. گوبند مالهي چوي ٿو، 'اهي سڀ سورميون نرالن سڀاون جي باوجود هڪ ڳالهہ ۾ يڪسان آهن- مڙيئي عاليِ انسان آهن. مان ڪين انسان، عاليِ انسان ٿو ڪوٺيان، فرشتا نٿو سڏيان. اُن ۾ ئي شاهہ جي انسانيت پرستي، ترقي پسنديءَ جو راز سمايل آهي.'

شري اُتم شاهہ کي، '... پنهنجي يگہ جي سچائي پيش ڪندڙ، نون قدرن جي سڏي يا انهن سڏي طرح حمايت ڪندڙ...' ڪري پيش ڪيو آهي. اُتم تصوف کي پڻ اتهاسڪ پس منظر ۾ ڪنهن وقت جي هڪ ترقي پذير ڌارا ڪري پيش ڪيو آهي. هو چوي ٿو، 'هن ويچار (تصوف) ان ڀيد کي ختم ڪري ڇڏيو نہ خدا هن دنيا کان ملي آسمان جو ئي رهندڙ آهي ۽ ان خدا ۽ ماڻهوءَ

جو سنبنڌ ڌرم جي بنياد تي نہ، پر محبت جي بنياد تي رکيو. تصوف جدا جدا ماڻهن وچ ۾ ميلاپ جو ڦهلاءُ ڪيو. ان جاگيردار نظام جي مردار رسمن رواجن جي ڪڙي مخالفت ڪئي. اهو ظاهر پرستيءَ جي خلاف هو. ان انساني دوستي ۽ رواداريءَ جي سکيا ڏني...'

ورهاڱي کان ٿورو اڳواٽ شري جيٺمل پرسرام 'مهراڻ' جي آڪٽوبر ١٩٤٦ع ڌاري پرچي ۾ شاه جي انترراشٽريتا جي حامي هئڻ ۽ شاه جي سياسي سنيهي بابت ليک شايع ڪيو. سندس نظريي ۾ ڪي مادياتي ويچار ڌارا جا عناصر موجود آهن. پر اهي بلڪل ڌنڌلا آهن. هو چوي ٿو:-

''فڪيون فدا ڪري پوءِ پٽريائين پون.''

سو سياست بہ انهيءَ اصول تي بيهارڻي آهي.

'سياسي زبان ۾ ڪل کي چون سٽيٽ يعني رياست ۽ جزي کي چرو انڊويڊيوئل چئجي- چري جو فرض آهي سچي وٽ نمڻ، هڪڙي جو فرض آهي سيني لاءِ مرڻ، حڪومت جو بہ فرض آهي سيني جي ڳڻتي رکڻ. ڪوبہ چرو پاڻکي ملڪ جو مالڪ نٿو بڻائي سگهي. جڏهين چرا هڪ ٿيندا، جڏهن جدا جدا قومون ٽوٽي ملڪ هڪ ٿيندا تڏهين ڀلو ٿيندو.

''ڪٺا منجھ قرار هئا هيڪاندا سنگہ ۾

سي ڳاهي ڳاھ فراق جي ڪيا ڌارون ڌار''

شاھ جي سياسي پيغام پهچائڻ لاءِ جو سنڌ ۾ ڪتاب نڪتو آهي سو آهي جي.ايم.سيد جو 'پيغام لطيف.' هن ڪتاب ۾ پڻ شاه کي سياسي نظريي سان ڏسي پيش ڪيو ويو آهي ۽ باوجود ڪن هنڌن زوري سياسي معنيٰ ڪڍڻ جي، اهو ڪتاب 'سنڌيت' جي هلچل ۾ هڪ يگاني جڳھ ٿو رکي. هي ڪتاب اڳتي هلي 'سنڌيت جي هلچل جو بائيبل' بڻجي تہ شڪ نہ آهي. هن ڪتاب ۾ ڪيترائي صفحا شاھ جي وقت ۽ ڪانئس اڳواٽ اسلامي دنيا جي جدا جدا ويچارڌارائن جو بيان ڪيو ويو آهي ۽ ان وقت جي سياست جي پس منظر ۾، اهو ڏيکاريو ويو آهي، تہ شاھ صاحب جي سنڌ جي هڪ جدا حيثيت جي خيال جي پنيرائي ڪئي آهي ۽ ان وقت اورنگزيبي طريقي، 'پئن اسلامي' فاشست جزن جي مخالف ڪندي مذهب ۽ سياست کي الڳہ رکڻ جو نظريو پيش ڪيو آهي. شاھ جو مذهب جو نظريو وسيع آهي. جي.ايم.سيد چوي ٿو، '(شاه) مسلمان جي جداگانہ قوم جي نظريي

ڪي اميرانہ ذهنيت جو سمجهي ٿو. هن جي خيال موجب جهڙي طرح سج جي روشني ۽ هوا ڪي چند شخصن ۽ طبقن جي ملڪيت تسليم ڪرڻ ۽ بنائڻ انسان ذات جي ڪثير تعداد سان ظلم ۽ دشمني ڪرڻ برابر ٿيندو، اهڙي طرح حق ڪي بہ محدود ڪري ڪنهن مخصوص گروهہ جي ملڪيت يا ورثو بنائڻ ساڳئي ذهنيت جو نتيجو ٿيندو...'

۽ اڳتي هلي ساڳيو ليکڪ چوي ٿو، 'شاهہ صاحب، ذڪارين مهانگو ميڙڻ وارن، پنجن مان پندرهن ڪرڻ وارن ظالم زميندارن جي سخت برخلاف هو. اُنهنجي ختم ٿيڻ جون دعائون گهريون اٿس...

''پنجن مان پندرهن ٿيا، ايئن تا ورق ورن،
ذڪاريا ڏيهہ مان، شال موذي سڀ مرن،
وري وڏي وس جون، ڪيون ڳالهيون ڳنوارن.''

ساڳئي بيت لاءِ اُتم مٽي ذڪر ڪيل پنهنجي مضمون ۾ هن ريت ٿو سمجهائي ڏئي. هو چوي ٿو، 'جيڪڏهين اتهاسڪ درشٽيءَ کان ڏسبو تہ مٿئين بيت ۾ شاهہ رڳو ذڪارين ۽ چور مارڪيٽ ڪندڙن تي پٽ نٿو وسائي، پر سرمايداري سماج جي بنياد جي تشريح پڻ ڏئي ٿو. اسانکي سڌ آهي تہ سرمايداري سماج جو بنياد آهي. نفعي تي- مهانگو لهي ميڙڻ ۽ پنجن مان پندرهن ڪرڻ. جيڪڏهين اهو بنياد ڪڍيو وڃي تہ سڄو سرمايداري سرشتو اچي پٽ پوي.'

حقيقت اها آهي تہ مٿيون بيت پنهنجو مٽ پاڻ آهي ۽ اُنهہ چاتل سچاتل ڳوٺ جي واڻئي ۽ زميندار جي شڪل جون ڪي ريکائون ظاهر آهن.

وقت بوقت سنڌ ۾ 'شاهہ يادگار ڪائونسل' پاران شاهہ جي ورسيءَ تي ڪي مضمون شايع ڪيا پئي ويا آهن. جنجو ذڪر ڪنهن ٻئي دفعي ڪبو.

(نئين دنيا- ۱۹٦۲ تان)

لاکيٽو لعل

بمبئيءَ جي اپريل مهني جي تاک منجهند- گرمي ايتري جو ڪانوَ جي اک پيئي نڪري. ١٨ تاريخ، سانتاڪروز (اوپر) ۾ هڪ رواجي گهر جو رواجي ڪمرو. هڪ شخص، سمهيل آهي. سندس سرير ڪمزور، پر ڪنهن وقت رشٽ پشٽ هئڻ جي ساک ڀريندڙ، زرد چهرو، اکين ۾ چمک ۽ چپن تي مرڪ...

'... ڪراچي ... حيدرآباد... سنڌوءَ جو ڪنارو... ڀٽ شريف... سنڌ جا سادا سودا غريب ڳوٺاڻا... ڀنيور... ملير... لهندڙ چڙهندڙ لاهه واريون ڀٽون... اُٺن جا قافلا... هڪ انوکو سنگيت... پنهنجا جاٺل سڄاڻل دوستن جا چهرا...'

هو شخص هي سڀ نظارا اکين ۾ پورڻ جي ڪوشش ٿو ڪري- نظارا جي سندس آتما جي گهراين ۾ جڻ چٽيل آهن. سنگيت، جو سندس آتما ۾ سمي چڪو آهي ۽ درد ڀڃي سندس

> اسان گذريل سال سنڌي نثر جي مايہ ناز ترمورتي سرڳواسي لعلچند امرڏنومل، جيٺمل پرسرام، ڀيرومل مهرچند جي ياد ۾ انعامي چٽاڀيٽي رکي هئي جنهن ۾ بهترين ليکڪ لاءِ ٣٠ رپين جو انعام رکيل هو.جيڪو شري موهن گيهاڻيءَ کي مليو. فيصلي لاءِ ٽن ججن پروفيسر ايم.يو. ملڪاڻي، شري منو گدواڻي ۽ شري اُتم جي ڪاميٽي هئي. هن سال پڻ چٽاڀيٽي چالو آهي، جنهن بابت پڌرائي ٻين صفحن تي ڪيل آهي. (سمپادڪ)

نس نس ۾ گهمي رهيو آهي؛ وري نہ جاڻ ڪٿان پرگهٽ ٿي سندس ڪنن ۾ پيو ٻري. نظارا سندس ڪين آڏو اچي بيٺا آهن ۽ هو وري هڪوار اُنهنکي سدائين لاءِ پنهنجي اندر سمائڻ لاءِ اکيون پوري ٿو ڇڏي. سدائين لاءِ...

٦٨ سالن جي ڪايا ڇڏي شري لعلچند امرڏنومل جڳتياڻي سدائين لاءِ اکيون پوري ڇڏيون ۽ ائين سنڌي ساهت جو هڪ دوُر ختم ٿيو. سنڌي ساهت جي اُن دوُر کي ختم ٿئي ڏهه سال گذري چڪا آهن ۽ اڄ اهو ضروري آهي تہ اسين سنڌي ساهت جي اُن دوُر جي معنيٰ ۽ اهميت کي وري سمجهڻ جي ڪوشش ڪريون.

موجوده وقت جون اسانجون سنسٿائون، اسانجا قدر ۽ ذهني توڙي ادبي روايتون مغرب جي تعليم جو نتيجو آهن. هن جو مطلب اهو نہ آهي تہ اسانکي پنهنجي پرمپرا نہ آهي، پر 'خيال' ڪنهن بہ ملڪ جي حدن ۾ روڪي نٿو سگهجي. خيال، تعليم ۽ ادب رستي پکڙجندو ويندو آهي ۽ سيني ملڪن تي پنهنجو اثر ڄمائيندو آهي. هندستان ۾ سنڌ جو پرڳڻو انگريزن آخر ۾ کٽيو. تنهنڪري سنڌ ۾ انگريري تعليم ۽ انگريزي خيال جو ڦهلاءُ ٻين پرڳڻن جي ڀيٽ ۾ دير سان ٿيو. سنڌ تي انگريزي قدرن ڪي ڪٿي ڪن خيالن جو ڦهلاءُ ۽ سوچڻ جي طريقي جو اثر سڌو انگريزي ادب مان ۽ اڻ سڌو ٻين پرڳڻن جي ادب مان بہ ٿيو.

جنهن وقت انگريزن سنڌ فتح ڪئي، اُن وقت انگلنڊ ۾ مهاراڻي وڪٽوريا انگلنڊ جي تاج جي مالڪڻ هئي. انگريزي تاريخ ۾ مهاراڻي وڪٽوريا جو سمو ڪن مخصوص روايتن، سوچڻ جي طرز ۽ قدرن جو نمائيندو آهي، جنهن دؤر ۾ 'ڇو؟ ڇا؟ ڇاڪاڻ؟' اهي سوال پڇڻ بنا ئي مذهب ۽ ڌرم جي نالي ۾ جيڪو ڪجھ چيو ويندو هو سو ويسورن جيان قبول ڪيو ويندو هو. هرڪا ڳالھ اڳوات ئي طئہ ٿيل هوندي هئي. صرف ڪتاب ڪٿي معلوم ڪرڻ جي دير هوندي هئي. فيلسوفيءَ جي ڪيتر ۾ مذهب ۽ ديول جي فتويٰ آخرين لفظ هو. ۽ ائين آدرشوادي فيلسوفي ۽ اُن سان وابست قدر قبوليا ويندا هئا. پر پونجيواد جي تضاد ۽ کوکلائيءَ ڪري، آدرشواد حقيقي زندگيءَ سان وابست نہ هوندو هو تنهنڪري وڪٽوريا يگہ جي پوين، مٿاڻن ڀروپي پٽي جي تهمت هنئين. اڻويهين صديءَ جي پڇاڙيءَ جي ۲۰ سالن ۾ وڪٽورين قدرن ۽ پرمپرا خلاف بغاوت شروع ٿي ۽ 'خيال' بدليو ۽ دليل ۽ عقل، منطق جو يگہ شروع ٿيو، جڏهن هرڪا چيز، هر گفتو ڦيرائي گهيرائي جاچي پوءِ ٺوڪٽا ڪيو ويندو هو يا قبول ڪيو ويندو هو. ڪابہ سند، سند هئڻ ڪري قبولي نہ ويندي هئي. اُن يگہ جو اهم ڪتاب آهي ڊارون جو، جنهن اِنساني اتهاس بابت سڄو پس منظرئي بدلائي ڇڏيو.

پونجيواد ۽ سامراجواد جي تضاد وڌڻ ڪري پهرين مهاڀاري لڙائي ڪري ليکڪن تي راجنيتي، اقتصادي، ۽ سماجي پهلن جو اثر پيو. ائين انگلنڊ جي خيال ۽ قدرن جي جدا جدا دؤرن جو اثر هندستان تي پڻ پيو. اها حقيقت آهي تہ ڪوبہ خيال سدائين پرالو يا اوپرو نٿو رهي سگهي پر خيال نئين زمين حاصل ڪرڻ وقت پنهنجون ڪيترين ئي خصوصيتون وڃائي اُن نئين

زمين سان لاڳو خصوصيتون حاصل ڪري ڪجهه قدر بدلجي ٿو وڃي تڏهن اهو خيال ان دؤر ۽ اُن ملڪ جي شخص جو بڻجي ٿو. اڻيين وڪٽوريا جي دؤر جو آدرشواد اسان جي ملڪ جي روايتي آدرشواد سان مليو ۽ پونجيواد جي غير موجودگيءَ ۾ ڪوڪلي آدرشواد بدران معنيٰ پريو آدرشواد تي پيو جنهنجي بنياد تي ڪيتريون ئي هلچلون هليون، جن ۾ دانشور اڳرا رهيا. ملڪي حالتن جي اثر ڪري سماجي، اقتصادي ۽ راڄنيتي پهلن جو اثر هندستان جي دانشورن تي انگلنڊ جي دانشورن کان پهرين ئي ٿيو.

هنن سيني جو اثر سنڌ تي پڻ نمايان آهي. شروعات ۾ سنڌي نثر جي ابن ڀاڻ کي صرف پنگتي سڌاري ۽ علمي هلچل تائين محدود رکيو. پر ٻئي دور جا نثر نويس يعني جيٺمل پرسرام، لعلچند امرڏنومل ۽ ڀيرومل مهرچند سماج سڌارڪ، ليکڪ ۽ راڄنيتي ڪم ڪندڙ پڻ هئا. گورڪي جي لفظن ۾ چئجي ته هننجي ’زندگيءَ لاءِ لگن، وسيع نظر ۽ دنيا ڏانهن هم آهنگيءَ وارو رخ هو.‘ اڻيين ان دور جي ساهتڪارن قلم کي صرف وندر جي شغل تائين محدود نه رکيو پر پنگتي ۽ راڄنيتي سڌاري جو واهڻ ڪري ڪتب آندو. ادب براءِ ادب جو نعرو جڻ هنن لاءِ هڪ اوپرو ۽ عجيب نعرو هو. هنن زندگيءَ کي سڌارڻ ۽ سنوارڻ لاءِ ئي قلم کنيو.

ان وقت جي راڄنيتي حالتن ۾ اندازو شري لعلچند جي لفظن ۾ هن ريت پيش آهي: ’انگريزي راڄ جا پهريان ورهيه، لحاظ کان اڻيين چئجي ته لوڪ جيئرا نه هئا. ويهين صديءَ جي منڍ ۾ انهيءَ ڏس ۾ جان تان ماڻهن جي اک کلي. هيڪاري بنگال جو ورهاڱو ٿيو ته ملڪ ۾ ممڻ مچي ويو. انهيءَ اثر کان سنڌ به وانجهي ڪانه رهي.‘

شري لعلچند جي سياسي زندگيءَ جو پهريون ڏاڪو هو حيدرآباد ۾ وندي ماترم منڊلي ناهڻ. هو هڪ هنڌ انگريزن جي ظلم کي بي نقاب ڪندي لکيٿو، ’پري ڏيڍ صدي نبري ويئي آهي، پاڻ ته اسان وٽ رهي چڱائي منگوچا ماڻيا اٿن، اسانکي رڳو انسانيت جا معمولي حق به نصيب نه ٿيا آهن! قومي تعصب ڏار، رنگ روپ جو پيد ڏار، اسانجي نکو ٿو ٻڌي نکو ٿو سگهي! وري اندير کهڙو! مڻي جيجل جو هي حال ڏسي اسان مان ڪو واتون حرف ڪڍي ٿو ته مٿس راڄدوهيءَ جي تهمت ڏري ٿي وڃي.‘

سرڳواسي لعلچند امرڏنومل ڀهريون سنڌي ليکڪ هو، جنهن قومي ناٽڪ لکڻ جي شروعات ڪئي. سندس ناٽڪ ’هند جا جاوا‘ ۽ ’سوديشي‘ جئن نالا ظاهر ٿا ڪن، سوديشي هلچل کي هٿي ڏيڻ ڪاڻ لکيل هئا. ١٩٠٧ع جي زماني جي هڪ ڪافي پڙ سندس ناهيل چئي وڃي ٿي. جا پڙهندي اڄين پيو محسوس ٿئي جڻ موجوده حالتن کي ڏيان ۾ رکي لکي ويئي آهي.

’ماڻهو وڃن ٿا مفت مري، پر آئي آفت کهڙي بري،

انَ گيهه هوندي اگهه بہ ڳرا ٿيا، پيٽ پنين ڏي ويا لڙي...‘

اُن وقت جي ٻي ڪافيءَ جو ذڪر ڪندي هو صاحب فرمائي ٿو. ’اُنهيءَ ٽاڻي هڪ ٻي بہ ڪافي نهي. انهيءَ ۾ وري ڪانگريس جي نرم ڏر وارن تي طنز ٿيل هئي. نرم ڏر جڻ شڪايت ٿي ڪئي تہ اسان حاڪم کي ڪيڏو سمجهايو، پر اسانجي مت هن نہ ورتي.

’چيوسين: ٻئي ٻڌي هٿڙا، اڳيان حاڪم تو آياسين.

چيائين، آيا ڇا ٿيندو؟ اها ٻي ٻي نہ ٻڌنداسين.

چيوسين: هت الله آندءِ، صلح جو ڪر ڪڙو جهنڊو.

چيائين: صلح سا شامل، پيا هيءُ ملڪ ڏهنداسين.‘

مٿين حوالي ڏسڻ مان ٿي سندس راجنيتي طور همدردي کهڙي ڏر سان هئي تنهنجو اندازو لڳائڻ ڏکيو نہ آهي. اسهڪار واري دؤر ۾ کيس (١٩٢٢ع ۾) جيل ياترا ڪرڻي پيئي ۽ هو صاحب ڪراچي ڪانگريس ڪاميٽيءَ جو سيڪريٽري پڻ ٿي رهيو. پر ستت ئي سرگرم راجنيتيءَ کان پاسو ڪيائين جو هو حرفت جي هنر جو جاڻو نہ هو. سندس عقيدو ’سچ تہ بيٺو نچہ هو. پاڻکي سڏائيندو ئي ڏکر هو، جو راجنيتيءَ ۾ رنڊڪ ثابت ٿيس. پر سندس حب الوطنيءَ جي جذبي کي ٻيو موڙ مليو. هو سنڌ جو ورڊسورٿ ٿي پيو. جيئن پنهنجي ڪتاب ’لريڪل بئلڊس‘ جي مهاڳہ ۾ ورڊ سورٿ ڪوتا جي ٻوليءَ بابت هڪ انقلابي اصول کي جنم ڏنو تہ ٻولي اها ئي ڪم آڻڻ گهرجي، جا رواجي ڳوٺاڻا ڳالهائيندا هجن تئن سرڳواسي شري لعلچند صرف وچولي سنڌيءَ کي ادبي ٻولي ڪري ڪم آڻڻ بدران سنڌ جي ڳوٺاڻن جي ٻولي ڪم آندي، جنهن مان سندن زندگيءَ ۽ ماحول جي جهلڪ ملي ٿي. پوءِ اها ٻولي پڙهيلن کي ڏکي لڳي تہ شڪ نہ آهي پر سندس ليٽ سنڌي پوڻءَ جي ٻولي، ڏرتيءَ جي لالن لاءِ تہ سندن

روح جي راحت آهي- ٻولي جا سنڌن روح ۾ سدائين سمايل آهي.

سرڳواسي لعلچند جي عبارت اسانجي اُنهن نون ساهتڪارن کي پورو جواب آهي، جيڪي منهن ۾ گهنج وجهي چوندا آهن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ جيستائين هنديءَ جا لفظ نه وجهبا، تيستائين ميناج پيدا نه ٿيندو.' شري لعلچند جي سنڌي عبارت ۾ جا لچڪ آهي، جا لوڏ ۽ لئه آهي، جو ملو ملو ڏيمو ڏيمو ترنم آهي، اُهو هنديءَ جي اُڌاري 'ميناج' کان گهڻو گوءِ کڻي ٿو وڃي. سنڌس 'سدا گلاب' ڪتاب مان ٿي ڪي ٽڪرا پيش آهن:-

ساهيڙي! اڄ سچ ٿو چوان، محبت جي مکڙي جيئن ٻهريت ٽري ٻهي، تنهنجا چپ به اُنهيءَ وانگر مٺا ٿين.

بسنت بهار نبريو وڃي، ته به تنهنجن انگن مان، سچ، سنڌس واس پيو اچي! تون پنهنجا قدم پدم اُتس گهمائين، ته پونءِ، سچ، تنبوري وانگر پيئي وڃي!... اڄ سچ ٿو چوان ته پرهه جون ٻاکون گد گد به تڏهن ٿيون ٿين، جو توکي ٿيون جهارين. ساهيڙي! اڄ سچ پچ پريم وس ٿي، جڳان جڳه هنڌين ماڳين، اڪيلي سر تنهنجي لاءِ ٿي پئي ڦريو آهيان.'

يا 'اڄ توکان موڪلائڻ اچان ته تنهنجي اکين ۾ شڪ واري مرڪ پيئي نچي. تون سمجهين ٿي ته هيءَ ته سٽت ٿي موٽي ايندو،

جو ڪڏهانڪر اها منهنجي پر ٿي ويئي آهي...'

ٻوليءَ جي لحاظ کان سنڌس مضمون 'هر مکيءَ جا' سنڌي ادب ۾ يگاني جڳهه والاري ٿو. سنڌس خواهش هئي ته ڪو ناول نويس هنن ٽي ڪو ناول لکي. ان ڏس ۾ شري گوبند مالهيءَ قدم وڌايو، پر سنڌس ڪوشش سرڳواسي لعلچند جي مضمون جي پيٽ ۾ نراس ڪندڙ آهي. ويجهڙائيءَ ۾ سنڌ مان بزرگ اديب جناب م-ع- ڏيپلائي هن هر هلچل بابت هڪ طويل ناول 'سانگهڙ' لکي ڇپايو آهي جيڪو پڙهندي ٽالسٽاءِ جو 'وار ائنڊ پيس' پيو ياد پوي.

شري لعلچند جو ڏنل مکي ڍنڍ جو بيان تمام سهڻو آهي. چي، 'چوڌاري ڍنڍ جي ڪنهان، ليون، ڪنڊ، پٽر جا گل، ڪرنجهه، ٻڪن ڪڪرو، ڪانديرو، ٻهڙ، تن جا ته ٻارهوئي جواب لڳا پيا آهن. باقي سانوڻيءَ ۾ جو لئي پاڻيءَ جي پرتي، سو منجهس ٻهڙ، لوڙهه، ٻيهه اُڀين اڇيو جمن جو ڪاٺيندڙن جا آهن ٽورا.'

سندس مضمونن جي ڪتاب 'ڦلن مٺ' ۾ روايتي انگريزي مضمونن جيان ڪيترائي نصيحت آميز مضمون آهن، جيڪي بيڪن جي مضمونن جي طرز تي آهن، جن ۾ ٿوري مقدار ۾ گهڻي ۾ گهڻو دنيوي عقل ۽ نصيحت ڏنل آهي.

سندس ڪيترائي مضمون تاريخي ۽ ادبي پڻ آهن. سندس مضمونن مان جدا جدا وشين تي خيالن جي ڄاڻ پوي ٿي. هنجي هڪ مضمون 'بڪ جا چڪ' مان لڳي ٿو، هو غريبيءَ کي ترڪ ڪرڻ لاءِ ڏاڍو خواهان آهي. چويٿو، 'هاڻ گذراني سرشتو ڪو اهڙو بيهارجي جو دنيا پر مان بک جو بڻ ئي نڪري وڃي ته پوءِ ڳالهه ئي آهي. باقي هئن جئن دنيا جو چرخو هلي پيو، تئن بک جو سوال حل ٿيندو ئي ڪونه.

'آنهي ڏس ۾ ڪي جاٽو هي ٿا ڏس ڏين:-

چي، گذراني سرشتو جيڪڏهن هي چالو ڪجي، جو هرهڪ بني بشر کي ملڪي سندس گهرج آهر ۽ هرهڪ بني آدم ڪم ڪري پنهنجي سگهه سارو ته قصو نهي پوي.'

پر اُن بعد سندس آدرشوادي بنياد ۽ پونجيواد جو 'اُتساهه' (Incentive) جو دليل ڪيس اها حقيقت قبول ڪرڻ کان روڪي ٿو ۽ پڇاڙيءَ جو پاڻ مونجهاري ۾ چويٿو، 'تڏهن وري سوال ٿو اُٿي ته ڪجي سو ڪجي ڇا؟ جنڊ ڪڻ ته جنڊ ڀورو، پڙ ڪڻ ته پڙ ڀورو!' سندس آدرشوادي فيلسوفي، سندس هيٺ ڏنل اِنساني سياءَ ۽ جنگ جي اڻ ٿر هئڻ جي دليلن مان پڻ ظاهر آهي، چي، 'ائين مڃڻ ته اهڙو سمو ايندو جو هن لوڪ جا سڀ رهواسي هڪ ٿئي سان کير کنڊ ٿي پوندا يا جنگ جدل هن دنيا مان کنپ ڪري اُڏامي ويندو، سو ته حالتن مان ڏسجي ائين پيو ته جڻ واڄ کي ڪنا ڏيئي مينهن وسائڻو آهي.' ياد رهي ته هي مضمون ١٩٢٧ع کان اڳ جو لکيل آهي. تنهن بعد ٻي مهاڀاري لڙائي ٿي گذري آهي ۽ هاڻي مس مس وڃي انسان امن لاءِ مجبور ٿيو آهي.

پر هو آدرشوادي فيلسوفيءَ جو حامي هوندي ۽ شخصي ملڪيت ۽ اُتساهه جا دليل ڏيندي به رواجي زندگيءَ ۾ ٻين سڌارڪن جيان اقتصادي لوٽ کسوٽ جي برخلاف آهي. چويٿو، 'اهڙا جيئڻ، جنگي جيري خاطر ٻڪريءَ ڪهندي ڪهڪاءُ نٿو ٿئي، سي سڀ ٻهڃ خاسائين کان به ٻري ڇٽا.'

وري هڪ هنڌ سندس دليل آدرشوادي فيلسوفيءَ جي بنھ برخلاف آهن. چويٿو، ’پر ائين بہ آهي تہ اِنسان کي ڏنگو يا ڏاهو گهڻو ڪري وجھ ئو بڻائي. اِنسان جي طبيعت اهڙي قلهڙي ٿي ٿئي، جو وجھ ڪيس پنهنجي وڪڙ ۾ آڻي، پنهنجي مطيع ڪيو ڇڏي. سچ پڇ ھن ڌرتيءَ جو رهندڙ ڪو ڇڏو ليندو، جو وجھ جي ونگہ ڪان وانجيو هوندو.‘

پنهنجي رچيل آڪاڻي ’ننڍڙي نينا‘ ۾ هڪ هنڌ چويٿو، ’... جيوت ۾ درد سور پلي هجن تہ بہ جيوت ڏاڍي رسيلي آهي. اُن تان آهو ڪو ورلي جيوَ ڪڻي سگهندو.‘ ائين بنيادي طور آدرشوادي ۽ سڌاروادي هوندي پڻ هو ترقي پذير خيالن ڪان وڻءَ ڪونہ ويندو هو. البت سندس خيالن ۾ محڪمتا (Consistency) ڪجھ گهٽ آهي ۽ متضاد خيال هڪ ٻئي جي پر ۾ جڻ بي ترتيبيءَ سان پيا آهن. ان باري ۾ سندس ڏيءَ ڪيڪئي هڪ هنڌ لکيٿي، ’لالچند هو سڪہ درسي. جڻن زماني اڳتي وکہ وڌائي، تئن هنجا خيال بہ زماني سان وکہ وڌائين. تنگہ خيالن جو نہ هو. سندس دل وسيع هئي.‘

سندس ناول ’چوٽ جو چنڊ‘ سنڌي ناولن جي اوائلي دؤر جو ناول آهي، جنهن ۾ هن حيدرآباد جي هندن جي زندگي چٽڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هاڻي تہ ناول کي صرف تاريخي اهميت آهي. هونئن ناول جي رفتار جهوڳن واري ۽ ڪردار نگاري ۽ واقع نگاري ڪمزور آهي، تنهن هوندي بہ سندس ٻولي ناول کي ڪڻي ٿي بيهي. ’ڪشنيءَ جو ڪشٽ‘ جنهنکي آڪاڻيءَ بدران ناولٽ چوڻ بهتر ٿيندو، جو سندس چوڻ موجب سندس لکيل آهي، پر عالمن جي راءِ موجب انگريزيءَ تان ورتل آهي، ٻولي ۽ ڪردار نگاريءَ جي لحاظ ’چوٽ جو چنڊ‘ ڪان بهتر آهي. ٻيا ڪتاب جي هن لکيا يا ترجمو ڪيا سي هئا:- سچ تان صدقي، سون ورنيون دليون، بردنو، ڏکن ڏڏي زندگي، رام بادشاهہ، پريم جو ٻل، لڳ نندو جيءَ گهڻو، ماتمين کي دلداري، حضرت محمد رسول، شاهاڻو شاهہ، سچل سرمست، مسافريءَ جو مزو، سنڌي چمن، سر ڪيڏارو، سيڻ ڪين ويڻ، نقد ڌرم (ناٽڪ) عمر مارئي ۽ سهڻي ميهار (ناٽڪ). سهڻي ميهار ناٽڪ حقيقت ۾ شري ڍنگومل ٽڏاڻيءَ جو لکيل آهي، پر شري لعلچند جي پنهنجي لکيت موجب، ’ٻوليءَ لاءِ جس مون لهڻو باقي شاباس منهنجي دوست کي.‘ سندس اڻڇپيل ڪتاب بہ ڪيترائي هئا، جن مان ’’سنڌي ساهت جو نچوڙ‘‘ مکيہ آهي، جو اڃا ڪنهن ڇپائي پڌرو نہ ڪيو آهي.

سرڳواسي شري لعلچند سنڌي ساهت جي شيوا صرف قلم لاءِ هلائي نہ ڪئي، پر هو صاحب سنڌي ساهت جي بهبوديءَ لاءِ سنڌي ساهت سان وابستہ سنستائن ۾ بہ سرگرم رهيو ۽ پاڻ ڪافي پتوڙيائين. هو سنڌي ساهت سوسائٽيءَ ۽ ٽاگور ناٽڪ منڊلي جي پايي وجهندڙن مان هو. هو ورهاڱي کان اڳ سنڌي ادبي بورڊ جو ميمبر ۽ ''مهراڻ'' رسالي جو ايڊيٽر ٿي رهيو ۽ سنڌي ڊڪشنري جوڙڻ لاءِ ڪاميٽيءَ تي پڻ هو. هو P.E.N سنستا جو ميمبر پڻ هو ۽ جنهن وقت پروفيسر ايم. يو. ملڪاڻي سندس مضمون پي. اي. اين جي مدراس واري ڪانفرنس ۾ پڙهي رهيو هو، عين اُن ئي وقت سندس پراڻ پکيئڙو اُڏامي ويو.

ورهاڱي بعد جڏهن سنڌين جا نيتائون سنڌي جاتيءَ کي جذب ٿي وڃڻ جون نيڪ صلاحون ڏيڻ لڳا ۽ ڪيترائي اهل-قلم مجبورين ڪري خاموش ٿي پيا، تڏهن فاقا ڪڍي هو صاحب نوجوانن سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺو ۽ آخر تائين قلم چوريندو رهيو. نوجوانن سان هنجا اِختلاف ضرور هئا پر اهي اختلاف کيس سندن رهبري ڪرڻ کان روڪي نه سگهيا.

ڏسو تہ نوجوانن جي ساهت بابت ڪهڙي ساک ٿو پري:
'نئين سنڌي ساهت ۾ اهڙا ڪئين مضمون پيا آهن جي رت کي جوش ڏيارين ٿا.

ساميواد ۽ ڪميونواد جو پرچار منجهس ريل ڇيل آهي. هن پرڪار جو ساهت اها ڪا اندر واري تند ڇوري ٿو، جو رڳون پيئون رباب جيئن وڄن.

سهسين سنڌ جا هندو نرواسي اهڙي ساهت کي رچيءَ سان، ات اُمنگہ سان واچين ٿا.

هاڻ، انهيءَ ۾ شڪ ئي ڪونهي تہ ڪنهن ڪنهن سگهڙ جي لکڻيءَ ۾ ڪجھ مڙيائي ڪاڻ رهيل آهي ۽ ات ممتا منجهانئس ڇٽي ڇڪي ٻکي ڪانہ ٿي، پر چرپر جو جوهر هرهڪ جي لکڻيءَ ۾ اهڙو آهي جو پڙهندڙ انهيءَ وهڪري جي وهہ ۾ گهلبو وڃي.

انهيءَ جو ڪارڻ پڌرو پيو آهي. جيئن تہ ڪنهن ڪنهن سگهڙ جي ويچارن سان ڪنهن جو ڪٽي متڀيد آهي بہ، تہ بہ جنهن ساهاڻيءَ آساني سان هو قلم هلائي ٿو، انهيءَ کي ڌيان ۾ رکي، هيءَ ڳالھ مڃڻي پوي ٿي تہ هو جيڪي لکيلو تہ نہ هن نيت سان تہ لوڪ کيس عطائي لکندڙ ڪري ليکين، پر پاڻ بہ جو

ٻين جيون جهڙو جيو آهي، سو پاڻ جهڙن سان سنمک ٿي ساڻن انهيءَ ئي حيثيت ۾ ڳالهيون ٿو ڪري. هن کي لڳن هڪڙي ئي لڳل آهي ته اهي لوڪ سڃاڻ پنهنجي ڏمر تي ڏاها ٿين ته جن سندن ئي جهڙن جيون کين پتت ڪيو آهي تن جو ڪئن ٽڪ مان ور لاهي پنهنجي آرٿڪ جيوت کي اهو ور ڏيارين، جنهن جو هرهڪ جيوَ کي جنمي اڌڪار آهي.'

چون ٿا ته هڪ ميڙ ۾ ڪلي طرح چٽي ڏنائين ته غريبيءَ ڪري ٻليڊ وٺي سگهڻ جي سمرٿي نه هئڻ ڪري ڏاڙهي ٽٽو لاهيان. پنهنجي غريبي قبولڻ ۽ اپنائڻ لاءِ جريت گهرجي، خاص ڪري جڏهن هٽ هرڪو چماٽ هڻي ڳنو ڳاڙهو ڪرڻ ۾ شان سمجهندو آهي. اهو ڏيکاريٽو ته هن پڇاڙيءَ ۾ بورجيا سماج جي ڏيکه ويکه وارا قدر ڦٽا ڪري حقيقت پرست ٿي حقيقتن کي اپنايو ۽ بنا للي چپيءَ جي.

سندس وصيعت اسان لاءِ روشن منار آهي. جڏهن اڄ سنڌ جو نالو وٺڻ تي ڪي صاحب ڪفر ۽ وطن پرستيءَ تي ٽڪو ٿا سمجهن، تڏهن اهو ياد ڪرڻ گهرجي ته سرڳواسي جيئمل جا ٻار سندس سنک ناسڪ ۾ پرواهه ڪري آيا ته شري لعلچند جي دل مان دانهن نڪري ويئي 'اسان جا سنک سنڌوءَ ۾ پرواهه نه ٿيندا؟' ۽ سندس وصيعت موجب سندس سنک ١٧ اپريل ١٩٥٦ تي سنڌوءَ ۾ پرواهه ڪيا ويا. هن سنڌ جي يادگيري ۽ سنڌ، سنڌوءَ جي سنڌي ٻوليءَ جي بنياد تي سنڌيت جي هلچل ٻڌل آهي، پوءِ ڀل ڪو ڪافر چوي يا ديش دروهي چوي، سڀ ملامتون قبول آهن.

(نئين دنيا- ١٩٦٥ تان)

اسانجي دنيا، اسانجا اديب

'مهرباني ڪري ٻڌائيندا تہ شاعر ڪھڙي خاص بنياد تي ساراھ جو حقدار ٿي سگھي ٿو؟'

اهي لفظ گريڪ شاعر ارسٽافنس ڪوي ايڪلس جي زبان مان پنھنجي ڪتاب 'Frogs' ۾ چوائي ٿو. هنن لفظن سان يگن کان ساهت سان لاڳو سوال اسانجي سامھون ٿو اچي. ساهت جي مقصد آهي؟ جي آهي تہ ڪھڙو؟ 'ها' يوريپڊس جواب ٿو ڏئي، 'جيڪڏهين سندس ڪلا سچي آهي، سندس صلاح سني ۽ قوم لاءِ فائدي واري آهي، ماڻهن کي ڪنھن نموني بهتر ٿي بڻائي.'

جيڪڏهين ساهت کي ڪنھن بہ مقصد ۾ 'جڪڙڻ' واجب نہ سمجھيو وڃي تہ اها ڳالھ الڳہ آهي پر هڪ پيرو اهو قبول ڪيو وڃي تہ ساهت کي مقصد آهي تہ پوءِ ڪيترائي سوال پيدا ٿا ٿين ۽ اُهي سوال هر يگہ ۾ پيدا ٿيندا رهيا آهن.

هر فنڪار ۽ ڪلاڪار پنھنجي يگہ جوئي ڪلاڪار آهي ۽ اڄ ڪلاڪار کي يا ساهتڪار کي ڪلا يا ساهت نرماڻ وقت ڪھڙو مقصد اڳيان رکڻو آهي؟

اڄ اسانجو يگہ بحران (Crisis) مان گذري رهيو آهي. ڪيترن ئي دانشورن هن بحران جي ڪارڻن ۽ روپ بابت ڪيترائي مت پيش ڪيا آهن.

اڄ اسين اهڙي دور مان گذري رهيا آهيون، جڏهين انسان کي سدائين 'ڪرڻ' جو، ڪنھن اونھيءَ کاهيءَ ۾ 'ڪرڻ' جو ڀاو ستائي رهيو آهي. هيءُ بحران صرف انترراشٽري سطح تي محدود نہ آهي پر اسين پنھنجي ملڪ ۾ پڻ ان بحران واري دور مان گذري رهيا آهيون. جيڪڏهين دائرو گھٽائي صرف سنڌي سماج جي ڳالھ ڪئي وڃي تہ معاملو وڌيڪ گنڀير نظر ايندو ڇاڪاڻ جو سنڌي زندگي هڪ انقلابي دور مان گذري چڪي آهي، ۽ انقلاب بعد پيدا ٿيل حالتون، ملڪي حالتون ۽ انترراشٽري سطح تي بحران، سڀني جو ڪل اثر سنڌي زندگيءَ تي پوي ٿو.

جدا جدا سطح تي هن بحران جا جدا جدا سبب آهن ۽ جدا جدا شڪتيون ڪم ڪري رهيون آهن. اڄ هن دنيا جي بحران جو سبب ڪھڙو آهي؟

سبب اهو آهي تہ اڄ دنيا جي هڪ حصي ۾، انسان زندگيءَ

۾ معنيٰ نہ پائي سگهيو آهي، اڄ سندس زندگي معنيٰ کان وانجهيل آهي. جاگيرداري دور ۾ انسان کي هڪ فيلسوفي جو بنياد هو، جنهنمان کيس وشوَ روپ (World View) ملندو هو، پر نئين يگ جي شروعات ۾ جيئن سماج ۾ انقلاب آيو، رشتا بدليا، انسان پاڻکي هڪ نئين دنيا ۾ محسوس ڪيو ۽ جڏهين انسان اُن نئين دنيا کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي تہ ڪابہ فيلسوفي کيس سندس هستيءَ جي حقيقت سمجهائي نہ سگهي، سواءِ مارڪسواد جي، جنهن ۾ اڄ 'اُنهنجو وشواس ڪونهي.' ائين آهي تہ هن دور ۾ بيا ڪيترائي فلسفا پيدا ٿيا پر اُهي پڻ مڪمل ثابت نہ ٿيا آهن ۽ اڄ انسان پنهنجي خلاف جنگ جوٽي رهيو آهي. ڪنهن بہ فلسفي نہ هئڻ جي فيلسوفي اپنائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي. اڄ اِهو انسان ڪنهن بہ فيلسوفي کانسواءِ آهي. ۽ نتيجو آهي سدائين ڪاهيءَ ۾ ڪرڻ جو ڀاو ۽ نہ ختم ٿيندڙ بحران.

بحران جو ٻيو سبب اهو آهي، جو هر چيز تيز رفتار سان بدلجي رهي آهي. هر گهڙيءَ هر ڏس ۾ هن مادي دنيا ۾ انقلابي تبديليون ٿي رهيون آهن ۽ انسان، دماغي طور اُهي تبديليون ايترو جلد گرهڻ ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهي، ۽ ائين حقيقت جو اٽپورو چٽر ۽ چڪتاڻ پيدا ٿي ٿئي. جڏهين دنيا مادي طور انقلاب مان گذري رهي آهي، تڏهين ضرورت آهي ذهني طور انقلابي رخ جي.

انترراشٽري بحران جي ڳالھ ڇڏي پنهنجي گهر جي ڳالھ ڪجي. اسانجي ملڪ ۾ اهو بحران ڪيترن ئي روپن ۾ ظاهر ٿيو آهي ۽ اڄ هرڪنهن محاذ تان قومي ايڪتا جا نعرا بلند ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي آهي. اسانجي ملڪ ۾ بحران ڪن عجيب نمونن ۾ ظاهر ٿيو آهي ۽ اُن ڪيترين ئي ڏاهيندڙ شڪتيون پيدا ڪيون آهن. اُهي شڪتيون ڪهڙن سطحن تي ظاهر ٿيون ٿين ۽ سبب ڪهڙو آهي؟

اسانجو ملڪ اڃا تائين نيم جاگيرداري دور مان گذري رهيو آهي ۽ اسانجي سماج جي رچنا جاتي پرٿا تي ٻڌل آهي، سڀ رشتا ناتا زمين، ڌرم توڙي ذات پات جي ڏوريءَ ۾ ٻڌل آهن. ڪالھ تائين جديد طرز تي خير ڪا ترقي ٿي سگهي هئي. تنهنڪري اسانجي سماج هڪ بيٺل حالت ۾ (Static) هئي. هندستان جي آزاد ٿيڻ سان، نئين هندستان، نئين سماج اڏڻ جا خواب، برصواب ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون پيون وڃن. جهونن رشتن جي جڳھ تي نوان رشتا، نيون سنسٿائون ۽ نوان خيال پيدا ٿي رهيا آهن، نوٽرماڻ جي ڪاربہ سان بيٺل سماج کي متحرڪ (dynamic) بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي پيئي وڃي ۽ اُن مان ڪيترين شڪتيون پيدا

ٿيون آهن جنهجو رد عمل پڻ ٿيو آهي. انسان جي ايجاد ڪيل مشين انساني زندگيءَ ۾ انقلاب آڻي رهي آهي ۽ ائين جڏهين زندگي نئين طرز اپنائي رهي آهي تڏهين جو ٻُڌريل آهي، جو ماضي آهي، تنهنجو حال ۽ مستقبل سان ٽڪر اٽلر آهي. جڏهين جهوني زندگيءَ جي طرز ٽٽي رهي آهي، تڏهين ٽٽڻ جو، ڪجهه ڇاٽل سڃاتل وڃائڻ جو موهه وس ڏڪ، انسان کي ٿيندو اهو سياويڪ ئي آهي.

بي ڳالهه تہ زمين سان رشتو انسان کي سلامتي جي ڀاونا ڏيندو آهي ۽ مشين اها سلامتي پيدا نہ ڪري سگهي آهي. هن ۾ ڏوهه مشين جو نہ، پر جنهن سرشتي سان (پونجيواد سان) دنيا جي هڪ حصي ۾ مشين وابسط آهي، اُنجو آهي. پونجيواد جو بنياد بي ڏڙڪ چٽاپيٽي آهي، جنهن ۾ فرد جي سلامتيءَ جي ڀاونا عدم موجود آهي. نيتجو نئين لاءِ 'شڪ' ماضيءَ لاءِ 'موهه' ۽ ماضي هلي وڃڻ ڪري، اُنجو خال ڀرڻ لاءِ ڪجهه نہ ڏسي، ڏپ، نااُميدي ۽ بحران.

هن ملڪ ۾ بحران هڪ ٻئي عجيب سطح تي پڻ ظاهر ٿيو آهي. هندستان ۾ پڻ، جيئن هر جاگيرداري نظام ۾ ٿيندو آهي، تيئن زندگيءَ جو بنياد ڪا نہ ڪا فيلسوفي آهي جا وري ڪنهن مذهب يا فرقي سان وابسط آهي. ائين زندگيءَ جي ٻن طرزن، ٻن مختلف فيلسوفين ۽ جدا مذهبن سان ڳنڍيل، ۾ چٽاپيٽي تہ ٿيندي ئي پر اڄ اُن اگرو روپ اختيار ڪيو آهي. ٻئي فرقا پنهنجي طرز- زندگيءَ کي بهتر ٿا سمجهن ۽ ٻئي هڪ ٻئي کي شڪ جي نگاهه سان ٿا ڏسن ڇاڪاڻ جو ٻئي اڳلي جي ڪري پنهنجا فائدا خطري ۾ ٿا سمجهن- حقيقت ۾، هر مذهب جو بنياد ڪن اصولن ۾ وشواس ٿيندو آهي ۽ جو اڳتي هلي انڌ وشواس جي حالت اختيار ڪندو آهي. بنيادي اصولن جي جڳهه، مدي خارج مت (dogma) کي حاصل ٿيندي آهي. ڪن موقعي پرست اڳوانن زندگيءَ جي بحران ۽ فرقيپرستيءَ جو اجوڳو فائدو ورتو آهي ۽ اڄ جذبات کي ايتري قدر اڀاريو ويو آهي جو هاڻي ڪڏهين جبلپور تہ ڪڏهين عليڳڙهه. ائين طاقت موقع پرست راجنيتي اڳوانن وٽ آهي ۽ فرقيپرستيءَ جو بول بالا آهي.

هن قومي ونجوڳہ ۾ ڪيترا اڳوان 'ٻوليواد' جو نالو پڻ ڳنهن پيا. حقيقت هن ريت آهي جو هندستان تهذيبي طور انڌلٽ وانگر ٻهہ رنگو آهي، اهو محسوس ڪندي ٻوليوار پرڳڻا جوڙيا ويا. انگريزيءَ جي ڦهلاءُ ڪري عوام جي ٻولين جي اوسر نہ ٿي سگهي هئي

۽ ائين اوسر جي پهرئين موقعي تي ڪي زيادتيون سياويڪ ئي آهن ۽ وري معاملو گنڀير انڪري بہ ٿي ويو آهي جو ڪن کي انديشو آهي تہ متان 'هنديءَ' جو قومي ٻولي جي روپ ۾ واڌارو ٻين مڪاني ٻولين جي قيمت تي ٿئي ۽ هتي بہ وري شڪ ۽ اوشواس ۽ غيرسلامتيءَ جي ڀاونا ظاهر آهي.

جڏهن ملڪ جي اها گنڀير حالت آهي تڏهن سنڌين جي هن پس منظر ۾ ڪهڙي حالت آهي؟ هن سدائين مڃجندڙ، لهندڙ روپ ريکا ۾ سنڌي پنهنجي جڳہ ڪٿي حاصل ڪن؟ سنڌي جاتي تہ استول طور پڻ ڇڙوڇڙ آهي، جاتي زندگي ۽ سماجي رشتا ۽ بندن ٽٽي چڪا آهن. ڪو ريجين (ٽڪر) نہ اٿن. ۽ ائين سنڌين جي حالت اهڙي آهي 'رهني ڪو گهر نهين هئہ سارا جهان همارا.' هڪ انقلاب جي لهر سان هن شاهي ملڪ ۾ اچي پيا آهن. نتيجو اهو نڪرندو تہ ڪنهن بہ بنياد ڪانسواءِ ترشنڪو جيان سدائين زمين ۽ آسمان جي وچ ۾ رهندا ۽ ائين سنڌي ڪردار جو ڪيترن ئي اتهاسڪ ڪارڻن ڪري اڻچٽو آهي اُهو گهرائي وڃائي ويندو يا جتي سنڌي ويندو اُتي جي رنگ ۾ هو رڱجي ويندو. پر ڪيترا اسانجا دوست 'ناممڪن' کي ممڪن ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن تہ سنڌي ڪنهن بہ زمين ٽڪر نہ هوندي بہ سنڌي رهن ۽ ساڳئي وقت هندستاني ٿي پڻ رهن ۽ اُهو صرف 'خيالي ايڪتا' جي بنياد تي ۽ ٻولي ۽ ساهتڪ پرمپرائن جي آڌار تي. جيڪڏهن سنڌي اهڙي انوکي تجربي ۾ ڪامياب ويا تہ اهو پنهنجي ليکي دنيا جي اتهاس ۾ انوکو تجربو ٿيندو. پر حقيقت اها آهي جو اڄ ڪيترا سنڌي پنهنجي زندگيءَ ۾ گنڀير حالتن جو اثر محسوس ڪري رهيا آهن.

هاڻي هن بحران جنهن اسانجي سڄي زندگيءَ کي انتر راشٽري، قومي ۽ جاتيءَ جي سطح تي ورهايو آهي تنهن ۾ ليکڪ، دانشور ڪهڙو رول ادا ڪري سگهن ٿا؟

'سدائين ڪرندڙ' زندگيءَ لاءِ فلسوفاڻي بنياد جي ضرورت آهي ۽ اهو ڪم دانشور ئي ڪري سگهن ٿا. هڪ وشو روپ پيش ڪري، جنهنجي آڌار تي دنيا جا جدا جدا اثر ۽ ڪارڻ سمجهي سگهجن ۽ ائين انسان لاءِ هڪ ذهني آڌار پيدا ڪري سگهن ٿا.

دانشور ڪنهن بلنديءَ تان هن دنيا ۾ ٿيندڙ انيڪ تبديلين مان پيدا ٿيندڙ شڪتيءَ جو روپ پسي، تنهنکي يڪو روپ ڏيئي سگهن ٿا ۽ ائين انسان کي مستقبل لاءِ تيار ڪري سگهن ٿا.

هرڪو ساهتڪار، ڪجهہ قدر دانشور آهي پر هرڪو دانشور

ساهتڪار تہ ڪونهي، پوءِ ساهتڪار ڇا ٿو ڪري سگهي؟

فريڊريڪ سڪگيل ساهت کي ’قوم جي ذهني زندگيءَ جو مڪمل نچوڙ‘ چيو آهي.

ساهتڪار ذهني اوچاين کي جذباتي دنيا سان ۽ ’قدرن‘ سان ٿو ڳنڍي. ساهتڪار جذباتي دنيا ۾ ڪاريہ ڪيتر ٿو ڻاهي ۽ ساڳئي وقت ساهتڪار جو واسطو قدرن سان آهي. اڄ ساهتڪار کي سماجي شعور سان سماج جو ڇيد ڪري آسرندڙ قدرن کي ترجيع ڏيڻي آهي ۽ ڇڏيندڙ قدر پنهنجي اتهاسڪ پس منظر ۾ ڏيکارڻا آهن. ائين ساهتڪار پنهنجي ڪيتر ۾ ذهني سطح تي بحران جي حالت مٿائڻ لاءِ گهڻو ڪجھ ڪري سگهن ٿا.

هتي هندستان ۾ جتي بحران مذهبي سطح تي پاڻ ظاهر ڪيو آهي، ساهتڪار عوام جي اڳيان غير مذهبي عالمگير برادري جو فلسفو پيش ڪري سگهن ٿا ۽ نئين اڏجندڙ سماج جو وشواس بخشي، منجهن ايڪتا جي ڀاونا پيدا ڪري سگهن ٿا. اڄ هندستان ۾ سنڌي ساهتڪارن جي مٿان وڏي جوابداري آهي ڇاڪاڻ جو اڄ جنهن چيز جي هندستان کي ضرورت آهي يعني غير مذهبي وسيع من، اهو سنڌين وٽ آهي ۽ اهائي، سنڌيت، سنڌي زندگي ۽ سنڌي ساهت جي پرمپرا پئي رهي آهي. سنڌي سنسڪرتيءَ جي طاقت ۾ مونکي وشواس آهي، ڇاڪاڻ جو سنڌ دنيا جي ڪيترين اڻ سڌريل، جهنگلي ۽ خونخوار جاتين کي پنهنجي هردي ۾ سمائي، پاڻ جيان سيتل بڻائي ڇڏيو ۽ اڄ سنڌي ساهتڪارن مٿان جوابداري آهي هن وشال هردي جي ترجماني ڪرڻ جي، جا اڄ جي هند جي تقاضا آهي. سنڌي ساهتڪارن ڪيتري قدر هندستان جي باشندن تي اثر ڪري سگهندا اهو تہ اِتهاس ظاهر ڪندو- يا شايد سنڌي خود هن لهر ۾ لڙهي وڃن، ڪنهنکي خبر؟

سنڌي ساهتڪارن جي مٿان هڪ بي بہ جوابداري آهي. سنڌين جي اڄوڪي حالت سنڌن لاءِ موقعو پڻ آهي ۽ خطرو پڻ. هاڻي سنڌي ساهتڪار هندستان جي جدا جدا ڀاڱن ۾ رهن ٿا ۽ اهو سڀاويڪ ئي آهي تہ جدا جدا پرانتن جي ساهتڪ پرمپرا جو مٿن اثر پوي ۽ جيڪڏهين جدا جدا هنڌن تي رهندڙ سنڌي ساهتڪار مڪاني سنسڪرتيءَ جا ترقي پذير جزا جهلي، سنڌي سنسڪرتيءَ جي اُتمت جزن سان ڳنڍي ساهت پيدا ڪندا تہ سنڌي ساهت ۾ هندستان جي سڀني مڪاني سنسڪرتين جي سڳنڌ هوندي، اهو ساهت ساڳئي وقت سنڌي ساهت پڻ هوندو.

(نئين دنيا- آڪٽوبر نومبر ١٩٦٧ع ڏياري پرچو)

تصوف ۽ ويدانت

(تاريخي پس منظر سنڌ جي حوالي ۾)

شاهه عبداللطيف جي جڳ مشهور نقاد ايڇ. ٽي. سورلي پنهنجي ڪتاب ’شاهه عبداللطيف آف ڀٽ‘ ۾ چيو آهي،

’صوفي مت جي گوناگون پهلن جو مڪمل طور تي بيان ڪرڻ مشڪل آهي. ايراني غاليچي جي چٽن جيان هن ۾ گهڻيون ئي الڳ الڳ رنگن جون تندون آهن يا ٿري چئجي سمنڊ جي اُن پاڻيءَ جيان، جنهن تي ٿڌي هير ڪري لهرون پيدا ٿينديون هجن ۽ سج جي روشنيءَ ۾ آسمان تي رنگ برنگي لڪاءُ هجي، اُهي الڳ الڳ رنگ لهرن تي ائين پاڇولا وجهن جو هر لهر ۾ ڪيترا رنگ اوتيل لڳن. صوفي مت جو پڻ اهوئي حال آهي. الڳ رنگن جو ڪو ڪاٽو ئي نہ آهي. ڪي بنيادي خيال ۽ جذبا الڳ الڳ نقط نظر ۽ انيو مان اظهار پائين ٿا. ڪڏهن ڪهڙي نقطي تي تہ ڪڏهن ڪهڙي نقطي تي زور آهي. ائين ’شخص‘ جي ڪُجھ الوڪ ماڻهن جي سادي ۽ فطرتي گهرج ڪڏهن سونهن جي راهه تي، ڪڏهن تياڳ جي پيچري تي، ڪڏهن اُڏام ۽ ڪڏهن مقصد جي بيسودگيءَ جي دامن سان وابسطہ- اهي سڀ ڳُنڍون صوفي مت جو تاڃي پيٽو بڻي رهيا آهن.

آدي ڪال کان پنهنجي وجود کي معنيٰ بخشڻ لاءِ انسان قدرت ۽ سماج سان الڳ الڳ رشتن جي اُٿت ۾ اُها معنيٰ پائڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي. هن سڄي جدوجهد جي سلسلي ۾ هن قدرت ۽ انسان جي پنهنجي خالق جو خيال ۽ اُن رشتي جي قولهہ سڄي فيلسوفيءَ جو بنياد پئي رهي آهي. اها کوج ايتري پُراڻي آهي جيترو انسان جو وجود! ظاهر آهي تہ هن کوج ۾ جي پيچرا گهڙيا ويا آهن اُنهن سڀني جو بيان ناممڪن آهي ڇاڪاڻ جو هرڪنهن هن راهه تي پنهنجي انيو ۽ سوجهيءَ جي آڌار تي ئي قدم کنيا آهن. اها رنگين ۽ ريشمي ڌاڳن جي ڳنڍ ائين منجهيل آهي جيئن انسان جو من! اهڙي حالت ۾ هن تمام مختصر مضمون ۾ ڇٽي روپ ريکا ڏيڻ جي گنجائش نہ آهي، صرف ڪي ٽپس ڏيئي سگهجن ٿا. جن گهڻو غور ۽ وضاحت لهڻي. اڪثر بيان مُتفاد ٿي سگهن ۽ بحث جو موضوع پڻ. اهي محدودگيون سمجهندي ۽ قبوليندي ڪُجھ ڇوڙ جي

ڪوشش ڪئي اٿم.

هن مضمون ۾ ويدانت ۽ تصوف سان گڏ ٻڌ متي جي بنيادي خيال جو ذڪر ڪرڻ پڻ ضروري سمجهيو ويو آهي ڇاڪاڻ جو ٻڌ مت اڳتي هلي ٻيڻتي مارگ ذريعي هندستان ۾ صوفي مت سان همگير ۽ همعز ٿي ڪيترن مخصوص روايتن ڪي جنم ڏنو آهي ۽ ائين به اُپڪنڊ جو صوفي مت ڪيترين ڳالهين ۾ اسلامي مُلڪ جي صوفي مت کان الڳ ٿي بيٺو آهي.

’ويدانت بابت ايترو چئي سگهجي ٿو ته هندستان ۾ آڳاٽي زماني کان وٺي اهي اصول موجود هئا. مگر عام طرح اُنهن جو پرچار نه ڪيو ويندو هو، جو ماڻهو لائق سمجهيو ويندو هو ۽ خواهش ڏيکاريندو هو، تنهن کي سندس گرو اُنهن (اصولن) کان آگاهه ڪري برهملين مت سڃاڻڻ جي راهه ٻڌائيندو هو‘ (★)

ظاهر آهي ته ’ويدانت‘ يوگ دوران برهم کي اپيو ڪرڻ جو طريقو شخصي ۽ انترمکي (داخلي) هئڻ ڪري، ٻڌمت، اسلام ۽ ٻين ڌرمن جيان عوامي هلچل جي صورت اختيار نه ڪئي، پر فيلسوفيءَ جي سطح تي دنيا جي لڳ ڀڳ سڀني مذهبن تي اثر ڪيو. ويدانت جو سڌو اثر شعوري ۽ شخصي سطح تي رهيو، پر اڻ سڌي طرح ڪيترن ئي انساني قدرن جو بنياد بڻيو.

ويدانت جا مکيه ٽي نظريا آهن:-

(۱) شڪرآچاريه جو ادويت (۲) رامانج جو وشيت ادويت (۳) مادوآچاريه جو دويت. اهي تمام ٽوڪي ۾ هن طرح آهن.

’ويدانت جو مکيه ۽ بنيادي خيال اهو آهي ته جيو آتما ۽ پرماتما جو سنڌو مايا جي ڪري آهي جيئن مايا ۽ اگيان جو پردو مٽي ٿو ته جيو آتما (جنهن جو حقيقت ۾ ڪو وجود ئي نه آهي) خو دبرهم جو اپيو ڪري ٿو‘ هن ادويت فيلسفي جي ڇنڊڇاڻ شنڪرآچاريه هن ريت ڪئي آهي. هن انسان جي حياتيءَ جي ڀيٽ سپني سان ڪئي آهي. جيستائين ماڻهو سپني جي حالت ۾ آهي تيستائين جيڪي وهي واپري ٿو، سو سڀ سندس نظر ۾ سچ آهي، پر سڄاڳ ٿيڻ بعد سپني واري ’حقيقت‘ بي بنياد آهي- ’جيو‘ برهم جو جُزو نه آهي ڇاڪاڻ جو برهم کي

(★) ڊاڪٽر- هوتچند گربخشاڻي- مقدم لطيفي Page 84

جُزن ۾ ورهائي نٿو سگهجي ۽ نڪي ’جيو‘ برهم کان الڳ آهي يا برهم جو بدليل روپ آهي ڇاڪاڻ تہ برهم تبديل کان آجو آهي. سنسار روپي مايا کي نورت ڪرڻ يعنيٰ وڃائڻ جو هڪ ئي رستو آهي - وديا معرفت آزادي- موڪش حاصل ڪرڻ، جنهن وديا سان دل جون ڳنڍيون ڇُڙيو پون، سڀ ڏک دور ٿيو پوي.‘ (★)

’سناهڙ سا سهٽي- سائر پڻ سوئي
آهي نجوئي- ڳجهہ ڳجهاندڙ ڳالهڙي‘- شاهہ

رامانج جي واکيا موجب، ’برهم هرڪنهن شي- صورت ۾ نمايان آهي- هيءُ برهماند جڻ برهم جو سرير آهي ۽ جيو اُن جو انش آهي- پنهنجي الاهي انيو مان ئي جيوآتما پرماتما ۾ لين ٿئي ٿي ۽ ائين مُڪتي برهم ۾ وري لين ٿي وڃڻ ۾ آهي. هن نظريي يوڳ (union) تي زور ڏنو آهي ۽ بنسبت يڪ وجودگيءَ جي. ماڌواچاريہ جي دويت نظريي جو اختصار هن طرح آهي.

هن برهماند جي گوناگونيت ۽ انيڪتا برهم جي ثابتي ۽ بنياد آهي. هن برهماند جي ڪٽي ڪٽي ۾ برهم جو وجود آهي.

وري هتي ٿوري ۾ ٻڌمت موجب زندگيءَ جي مقصد ’نرواڻ‘ پراپت ڪرڻ جي فلسفي جو تمام مختصر ۾ ذڪر ڪجي تہ خبر پوندي هن فلسفي اڳتي هلي ٻيتي مت ۾ تمام اهم رول اختيار ڪيو آهي.

’ٻڌ مت جو انسان جو وجود خواهش جي اڻ کٽندڙ سلسلي جو نتيجو آهي. خواهش ختم ٿيڻ سان جنم مرڻ جي چڪر مان ڇوٽڪارو پائي ’نرواڻ پد‘ ماڻجي ٿو، يعنيٰ وجود پنهنجي اڳوڻي حالت ۾ ئي رسي ٿو. وايومنڊل ۾ روشني سدائين آهي. باهہ سدائين آهي. پر صرف ڪن حالتن ڪري محسوس ڪبي آهي ۽ ڏسڻ ايندي آهي. ائين اُنهن حالتن کان ٻاهر واري حالت کي وڃي رسي ٿو.‘

اي.ڪي. بروهيءَ ٻڌمت موجب نرواڻ جي تشبيهہ هن ريت ڏني آهي. ’آتما، يا جيو، جيئن ماڪ جو قطرو چمڪندڙ سمنڊ ۾ داخل ٿيندو آهي.‘

تصوف جو بيان ڪندي ٽن نمايان منزل جو بيان ڪرڻو پوندو.

(★) ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي - مقدم لطيفي. Page. 88

شروعاتي، ارتقائي ۽ دور. تصوف هندستان ۾ ۽ سنڌ سوڌو ۽ تصوف ڪلهوڙن جي زماني جي نسبت ۾ سنڌ ۾، فرق جڏهن هاڻوڪي صورت اختيار ڪئي.

عالم هن ڳالھ تي يڪراءِ آهن تہ، وحدت الوجود جي نظريي کي مسلمانن ۾ آڻڻ وارو شيخ مهيودين بن علي عربي هو. هو صاحب شيخ ال انڪر طور پڻ مشهور آهي. هو ڏاکڻي اسپين ۾ سن ١١٦٤ع ۾ پيدا ٿيو. چيو وڃي ٿو تہ حاتم طائي جي ونش مان هو. سن ١١٨٤ع ۾ هو پورچوگال جي شهر لزبن ۾ رهندڙ شيخ ابوبڪربن خازاب جو شاگرد ٿيو. اُن وقت سلطان محمد، اوير اسپين جو گورنر هوندو هو. اعاليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ هو ڪارڊورا (موراڪو فيض شهر) مصر قسطن طنيہ ۽ آخر دمشق (سيريا) ۾ آيو جتي ئي سندس انتقال ٿيو.

هن وحدت الوجود جي نظريي جي سمجهاڻي ڏني. اهو نظريو سڄي اسلامي دنيا ۾ پکڙيو. هن نظريي سان وابستہ ڪيترا نالا جدا جدا هنڌن ۽ وقتن تي اُڀريا جن ۾ مکيہ آهن منصور ملاح، شمس تبريز، خواجا فريدون عطار ۽ ٻين ڪيترن بنا ڪنهن للي چپيءَ جي هن نظريي جو ڦهلاو ڪيو.

هن نظريي موجب سڀ هڪ آهي، سڀ حق آهي. هوئي صرف سچ آهي. ابدي حقيقت آهي. هُن ڪانسواءِ ڪنهن جو بہ وجود ڪونهي. هي مت، محبت ۽ خلوص جو آهي. هن مت، موجب سڀ شيون فن جو پاڇو آهن. تنهنڪري ويڇا غير فطري ۽ نڪما آهن، ايڪو ۽ پيار فطري آهي ۽ يڪ وجودگي آخري سچ آهي. ★

★ صوفي مت موجب پاڻيءَ جو قطرو (انسان) پنهنجي وجود جي انهيو سان ايترو تہ بلند ۽ وياپڪ ٿو ٿئي جو سمنڊ خود اُنھ سمائجي ٿو وڃي.

(Dew Drops Swallowing the Shining Sea)

هيءَ الوڪڪ انهو عاشق ۽ معشوق جو هڪ ٻئي ۾ سمائجي وڃڻ آهي. پر هن جو اهو مطلب نہ آهي تہ سالڪ جو وجود ختم ٿو ٿي وڃي. فنا کي اهڙي نموني سمجهڻو ڪونهي، پر هن انهو سان سالڪ خود پنهنجي هستيءَ ۽ وجود سان حق کي حاصل ڪري ٿو ڇڏي.

'سهسين سامڻ ٻوڙيا، منڊ ٻوڙيو مهراڻ' - شاھ.

اهو وحدت الوجودت جو فلسفو اسلام جي ڪٽر اصولن سان ان لهنڪدڙ آهي ڇاڪاڻ جو قران شريف موجب انسان ۽ خدا جو رشتو مالڪ ۽ غلام جو آهي (۱) پر پوءِ ڪيترن وري هن فلسفي جو بنياد قران شريف ظاهر ڪيو آهي. جيئن تہ 'خُدا' انسان جي ڪن جي نس کان بہ ڪيس وڌيڪ ويجهو آهي. خدا دنيا ۽ آسمان جي روشني آهي. اسان خدا مان آهيون ۽ آٽي واپس ورڻا آهيون ۽ ٻيا ڪيترائي مثال ڏيندا آهن.

اها حقيقت آهي تہ تصوف اوائلي اسلامي فيلسوفي ۾ هڪ نئون مُرڪب خيال آهي. حقيقت ۾ اسلام جي اوائلي دور ۾ جڏهن دمشق مان بغداد اسلامي دنيا جو مرڪز بدليو اُن وقت ڪيترائي نوان خيال ۽ فلسفا 'اسلامي' خيال کي اثرانداز ڪرڻ لڳا. 'هن وقت عربي اثر تي فارسي خيال غالب پوڻ لڳا. ايران تي هن وقت ٻڌمت ۽ ويدن جي فيلسوفي جو ڪنهن نموني اثر هو ۽ ائين هندن جا مخصوص خيال صوفي مت ۾ داخل ٿي ويا ائين صوفي مت ڪيترين ڌارائن جو خوشنما مرڪب آهي جنهن ۾ ڪٽر اسلامڪ اديوتواد جو سَرِوَ ايشورواد (Pathetic) مت جي سونهن سان ميلاپ ٿيو آهي.'

هندستان ۾ اسلام مذهب ۽ اسلامي حڪومت سان گڏ ڪيترا صوفي پڻ وقت بووقت اچڻ لڳا. جن سڄي هندستان ۾ جدا جدا هنڌن تي پنهنجي عقيدي جو ڦهلاءُ ڪرڻ شروع ڪيو. مرزا قيليچ بيگہ پنهنجي ڪتاب 'تصوف' ۾ چويٿو، 'شيخ بهاوالدين ذڪريا جنهن سنڌ ۾ صوفي مت جو آغاز ڪيو، تنهن جا ٽي گهرا دوست هئا، سيد جلال بُخاري (جو اڳتي هلي مخدوم جهانيان ٿيو) شيخ فريدون شڪرگنج دهلوي ۽ شيخ مهروان مروندي، جو اڳتي هلي سيوهڻ جو لعل شهبار قلندر ٿيو. هو امام جعفر العامت جي خاندان مان هو ۽ ڪهنبا ڪپڙا پائڻ ڪري (لال شهبار) طور مشهور ٿيو. هن چوياريءَ ۾ پنجون رُڪن شاه، شاه بو علي قلندر پڻ هو. غزاليءَ جي صوفي مت ۾ ڏهني تت ۾ شيخ عبدلقادر جيلاني عشق جو عناصر جوڙيو ۽ ائين عقل مٿان عشق کي ترجيح ڏني. اهو قدم صوفي مت کي هندستان جي ڀڳتي مارگہ جي ويجهو آڻڻ ۾ اهم هو.

۱۱۹۲ع ۾ خواجا معين الحق چستي (اجمير واري) چستي سلسلو شروع ڪيو. ساڳي سال، خواجا حسن نظاميءَ موجب سهروردي صوفي آيا.

قادري سلسلو سنڌ ۾ ۱۴۸۲ ۾ سيد محمد گواهث جو اُچ اچي رهيو ۽ ۱۵۱۷ ۾ اُتي ئي انتقال ٿيس، شروع ڪيو. نقش بندي سلسلو سترهين صديءَ جي شروعات ۾ خواجا بيرنگ ۽ شيخ احمد سرهنديءَ ڪيو.

مسلم ڪاهه بعد هندستان جي سماج ٻن طبقن ۾ ورهائجي ويئي. هڪ حاڪم ٻيا محڪوم. هڪڙا راڄ ڪندڙ ٻيا رعيت. راڄ ڪندڙ ٻاهريان هئا جن جي ٻولي ۽ ڪلچر، رهڻي ڪهڻي هتان جي رهندڙ رعيت کان الڳ هئي، هتان جي زمين سان اُنهن جو ڪوبه لڳاءُ يا واسطو ڪونه هو، سواءِ اُنجي تہ هو هتان جا حاڪم هئا. ديواني ۽ فوجي اختياريون سڀ هڪ شخص جي هٿ ۾ هونديون هيون يا اُن گروهه جي ڪنهن فرد جي هٿ ۾. هن سڄي ڪاروبار ۾ ساڻ هڪ ديني ۽ شرعي، مُلن ۽ ملائن جو ٽولو پڻ شامل ۽ سازباز هو، جي سندن ظلم ۽ ڏاڍ کي قانوني رنگ ڏيئي، سندن مرضيءَ موجب فتوائون ڏيندا هئا ۽ ائين هنن جي غيرواجب ۽ بي قاعدگين کي ديني قبوليت، مڃتا- (Sanction) بخشيندا هئا. ڏيهي هندن يا مسلمانن جو هن حڪمرانيءَ جي سلسلي ۾ ڪوبہ دخل يا اختيار نہ هوندو هو.

وحدت الوجود جي نظريي، انصاف، سهپ، هڪ جهڙائي جي ڳالهه ٿي ڪئي. ساڳي ڳالهه هندو ڀڳتي مارگ جي سنتن پڻ ڪئي تلهنڪري هيءُ نظريو رعيت جو ۽ عوام جو بڻيو ۽ هن ڪيترن ئي وقت جي دانشورن، ۽ سياڻن ۽ انصاف پسند ۽ سڄڻ مُفلس شخص کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو، هن ذات پات، مذهب جا ويڇا ختم ڪرڻ ۽ ايڪتا تي زور ڏنو. انسان ۽ خالق جو رشتو واضع ڪري، حاڪم ۽ حڪومت جي سرشتي جي بيسودي ۽ نقلي پڻي ڏانهن اشارو پڻ ڪيو.

هن فلسفي جي برعڪس سيداحمد سرهندي وحدت الشهود

(Al Shadoad) جو نظريو پيش ڪيو. جنهن موجب ڪافر کي ٻي عزت ڪرڻ ۾ اسلام جو شان آهي. هن فيلسوفي جو بنياد آهي تہ خدا ڪنهن بہ صفت کان پري آهي. روح ۽ مادو (Matter) بہ الڳ چيزون آهن. تضاد (Contradiction) بنياد آهي. روشني ۽ سان گڏ اوندهہ، سچ سان ڪوڙ، ايمان سان ڪُفر جُڙيل آهن. ايمان وارن جو فرض آهي تہ ڪُفر وارن کي ايمان جي راهہ تي آڻين، جيڪي اوندهہ ۾ آهن، تن کي روشنيءَ ۾ آڻين، جيڪي ڪوڙ تي آهن اُنهن کي سچ تي آڻين. ائين ڪندي جيڪڏهن زور زبردستي ۽ جنگ بہ ڪرڻي پوي تہ اُها روا آهي ۽ ڪرڻ کپي جنهن سان ثواب ملندو.

اهو وحدت ال شدود جو نظريو حڪمران جابر ٽولي جي لوٽ کسوٽ ۽ ظلم جو بنياد ٿي پيو ۽ مذهب جي نام نهاد رکوالن، ملن مولوين هن جي آڙ ۾، حقيقت ۾ اقتدار جون واڳون پنهنجي هٿ ۾ رکيون ۽ حڪمرانن سان سندن راڳن ۾ سازدار، هٿيا ۽ هٿ ٺوڪيا بڻيا.

ائين هن اُپکنڊ ۾، ڀڳتي مت، صوفي مت (وحدت الوجود جي فيلسفي) ۽ حاڪم طبقي جي مفادن (تنهنڪري وحدت الشدود جي نظريي) ۾ ٽڪر جاري رهيو.

هن نظرياتي ٽڪر Contradiction کي حل ڪرڻ لاءِ پهريون قدم ۽ ڪوشش اڪبر ڪئي، جنهن اهو بخوبي محسوس ڪيو تہ هن ملڪ ۾ ڌرمي نظر جي خيال کان عوام کان ڪٽجي، اُنهن عقيدن ۽ مفاد کان الڳ ٿي، استقامت حاصل نٿي ڪري سگهجي. اڪبر 'اعظم' سمجهہ کان صحيح نموني ڪم ولي هڪ اهڙو مذهب 'لاهڻ' جي ڪوشش ڪئي جنهن ۾ ٻنهي نظرين جو ميلاپ هجي، مرڪب هجي ۽ ميزان هجي. ظاهر آهي تہ ڪو مذهب تيار نہ ڪيو ويندو آهي ۽ لاهيو نہ ويندو آهي. اڪبر فرقيپرست، ڪٽر ۽ اقتدار جي جڳهين تي اڳواٽ ئي ويٺل عناصرن جي طاقت جو صحيح اندازو لڳايو. اڪبر جي جيئري ئي سندس 'فراخدلي' دين اِلاهي واري نظريي خلاف سازشون جاري ٿي ويون.

رحيم دادخان مولائي شيدائي، تاريخ تمدن سنڌ ۾ لکي ٿو، (★)

'اڪبر جي دين الاهيءَ' جي سندس پاءُ محمد حڪيم مخالفت ڪئي، پر اڪبر اڳيان سندس دال نہ ڳري. نتيجو اهو نڪتو جو دين ۾ بي قاعدگيون شروع ٿيون. شاهجان جي ڏينهن ۾ شريعت ۽ طريقت جو مقابلو شروع ٿيو. عالمگير اورنگزيب شريعت جو ۽ دارا وحدت الوجود جو باني هو، پر عالمگير دارا جي مقابلي ۾ گهڻو باتدبير ۽ بهادر هو انڪري طريقت جو طرفدار ناڪام رهجي ويو. ڪُفر ۽ الحاد جو سنگہ بنياد جيڪو اڪبر رکي ويو، ان کي سندس پٽ جهانگير ۽ پوٽو شاهجهان مٿائي نہ سگهيا يعني ٽن پيڙهين تائين اهو سلسلو جاري رهيو. بداخلاقيءَ جو طوفان ميڙجي نہ سگهيو. (اُن وقت) شراب ايترو چالو هو جو گهر گهر ۾ بني ۽ ڍولڪ اُن دور جي تمدن جون نشانيون بڻيون. جوڳين، بيراڳين هر صوبي جي وڏن شهرن ۾، جادو، رمل جا دوڪان کولي عوام جا نہ رُڳو کيسا ڪتريندا هئا پر بداخلاقي ۽ توهم پرستيءَ جي بازار سندن حرڪتن ڪري طول ۾ گرم هئي، اُنهن حريف جوڳين جا جهانگير ۽ داراشڪوهہ قائل هئا...' (P 509)

'ازنسواءِ ڪُفا ڪليوڱلايو پنهنجون رسمون بجا آڻيندا هئا، اهڙن واقعات امام رباني رح جي دل ۾ جوش ۽ انتقام جاڳايو، سندس هندن متعلق جو نظريو هو اُن جي تائيد ڪندي شيخ هڪ خط ۾ لکي ٿو، 'اسلام ۽ اهل اسلام، عزت ڪُفر ۽ اهل ڪفر جي خواري ۾ آهي. جزيہ جو اهو مطلب آهي تہ ڪُفار

(★) رحيم داد خان مولائي شيدائي جو ڪتاب. 'تاريخ تمدن سنڌ' ڪٽر اسلامي نظريو پيش ٿو ڪري (ا) هي صاحب وحدت الشدود جي نظريي جو قائل ٿو ڏسجي. هن ڪتاب مان حوالا اهو ظاهر ٿا ڪن تہ فرقيپرست عناصرن اڪبر جي دين الاهيءَ کي ڪهڙي نہ نفرت جي نظر سان ٿي ڏٺو. هنن حوالن مان جڏ 'لوڙهي جي ٻئي طرف' جي ذهنيت جي جاڻ پوپلي (other side of the fence) جنهن مان اڳتي هلي اڪبر جي نظريي ۽ اورنگزيبي نظري جي ٽڪر جو پس منظر چٽيءَ طرح ظاهر ٿو ٿئي.

خوار ۽ ذليل رهن.' (P .531)

'اورنگزيب جي زماني ۾ هڪ 'دلچسپ' هستي سرمد آهي. جنهن کي عالمگير اوائلي دور ۾ موت جي سزا ڏني هئي. (★)

ظاهر آهي تہ جيڪي عناصر اڪبر بادشاهہ جي وقت ۾ شڪست کائي پنهنجا زخم چٽي رهيا هئا، آهي اسي سالن تائين موقعي جي تلاش ۾ رهيا. عوام ۾ پنيرائي کان ڪٽيل هنن لاءِ محلاتي منصوبن جي چال کانسواءِ ڪوبہ رستو نہ هو ۽ اهو موقعو کين شاهجهان جي آخري دور ۾ پائرن جي اندروني جنگ ميسر ڪري ڏنو ۽ ائين اها جنگ بہ نظرين جو ٽڪر بڻجي پيئي. ساڳئي ليکڪ جي قول کي وري دهرائجي تہ، 'اڪبر کان اسي ورهيہ پوءِ شريعت جو دور شروع ٿيو. جڏهن شاهہ جهان جو ٽيون پٽ گاديءَ تي ويٺو. هو قابليت، ڪئريڪٽر ۾ پختو، محنتي، دورانديش، طبيعت ۾ ٿڌو، جذبات تي قابض ۽ بهادر سپهسالار هو. انتها پسند وحدت الشدودي هو.' (★★) ائين رياست ۽ مذهب جو اتحاد اُن وقت وري پنهنجي عروج تي پهتو.

عالمگير اورنگزيب جي موت بعد سڄي مغل سلطنت پتن جي گهر جيان ڪيئن تڪڙي ڍهندي ويئي ۽ انگريزن هندستان تي ڪيئن قبضو ڪيو، هن اتهاس جي هرڪنهن کي خبر آهي. پر سياسي طاقت بدلجڻ جي باوجود مسلمانن جي ذهني ۽ ديني زندگيءَ تي غلبو هن ڪٽر ۽ تعصبي ٽوليءَ جو قائم رهيو ۽ ائين سنڌ کي ڇڏي اڪثر سڄي هندستان ۾ وحدت الوجود جي پيٽ ۾ نفاق ۽ ويڇي، پيار ۽ خلوص جي جاءِ تي جوش ۽ نفرت جو جذبو برتري تي رهيو آهي، جيتوڻيڪ مسلم عوام گهڻو تڻو

(★) هن صاحب جو چوڻ آهي تہ سرمد يهودي هو ۽ ڪنهن ڇوڪري جي عشق ۾ اڙجي ويو هو.

(★★) 'شهنشاهہ اورنگزيب کي خط مرڻ وقت لکيا هئا جن ۾ پنهنجن ڪيل ڪمن جو پڇتاءُ ڪيو هئائين اهي خط Last words of Aurangzeb ڪٺي پڙهيم ۽ دل ۾ آيو تہ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪريان... پوءِ هرهڪ سنڌي معني (چيٽ، وساڪ وغيره) تي بيت جوڙي بارهن ماهہ لاهيم، جنهن ۾ مضمون سمورو اهو خطن وارو آندم'... پيرومل مهرچند آڏواڻي -سنڌي هندن جي تاريخ جي ڦهاڳہ ۾.

وري بہ ڪلرپٽي ڪان آجو رهيو آهي.

مغل سلطنت ۽ اُن ڪان پوءِ سنڌ جي حالت نرالي هئي ۽ سنڌ جي سر زمين تي هڪ نئون تجربو ٿي گذريو. سنڌ جي سر زمين تي اُن نئين انيو ۽ آزمودي جي وضاعت ڪرڻ ڪان اڳہ اُن دور جي سنڌ جي حالتن جو جائزو وٺڻ ضروري آهي ڇاڪاڻ جو اهو انوکو تجربو حالتن جي پيدائش هو ۽ تاريخي طاقتن ۽ گهرجن جي پئداش هو.

هن صاحب جو چوڻ آهي تہ سرمد يهودي هو ۽ ڪنهن ڇوڪري جي عشق ۾ اڙجي ويو هو.

سورهين صدي ۽ ارڙهين صديءَ ۾ سنڌ جي ماڻهن جي حالت جو مختصر ۾ ذڪر ضروري آهي. مسلمانن جي اچڻ ڪان اڳوات ئي گنگا ۽ جمنا ڪناري وارا هندو، سنڌ ۽ بلوچستان جي آدم ڪي مُرڪب طريقي جي زندگي گهارڻ ڪري 'پشاچ' قوم جا ڳڻيندا هئا. (★) يعنيٖ هندو ڪلرپٽو سنڌ ۾ اُن وقت ئي ڪونہ رهيو هو. ويتر جو هتي ٻڌ ڌرم جو گهڻو غلبو رهيو. برهمڻ راجائن جي دور ۾ پڻ عوام ٻڌ ڌرم جا پوئلڳہ هئا.

۷۱۱ع ۾، عربن جي ڪاهہ وقت سنڌ ۾ ڇنا، سهتا، راڪا، لهٽا وغيرهہ هئا جن مان ڪيترا مسلمان ٿيا. سنڌن اولاد اڄ تائين سنڌ ۾ آهي. پوءِ سومرن، سمن ۽ لهاڻن وغيره دين اسلام اختيار ڪيو. جنجو اولاد سومرا، سما ڪات ٻانيڻ، خواجا ۽ ميمڻ آهن.

'ارغونن ۽ ترخانن جي حاجين ڪان وٺي ڪيترو مسلم آدم ٻاهران آيو. پوءِ ڪلهوڙا، ڪوسا، ٻروچ وغيره آيا' ڀيرومل مهرچند جي چوڻ موجب عربن جي فتح بعد ۽ زلزلي ڪري اروڙ جا ڪيترا هندو سنڌ ڇڏي بلوچستان، راجستان، ڪڇ ۽ پنجاب طرف ويا، پوءِ هو وري سنڌ ۾ واپس اچي رهڻ لڳا، اهو واپس ورڻ

(★) دوارپور جگہ جي پچاري ڏاري، ايران طرفان ڪي لوڪ ڪشمير مان لنگهي پنجاب ۽ سنڌ ۾ آيا. اُهي ڪچو گوشت بہ کائي ويندا هئا، تنهنڪري مڌيہ پرديش وارن آرين کين نالو ڏنو 'پشاچ' ۽ سنڌي ٻوليءَ کي ڀوت ڀاشا سڏڻ لڳا... سنڌي ماڻهو شايد ساڻن (ڏارين سان) رلمل ڪرڻ لڳا تہ مڌيہ ديش وارا چوڻ لڳا تہ سنڌ مليڇ ديش آهي.' ڀيرومل مهرچند، سنڌي هندن جي تاريخ Page 42

جو سلسلو گهٽو ڪري ڪلهوڙن جي وقت ۾ ٿيو. ائين سنڌ جا سنڌي هندو ڪيترين صديون ٻاهر رهڻ بعد، الڳ الڳ تهذيبن کان اثرانداز ٿي سنڌ جي مُرڪب ڪلچر جي ڌارا ۾ شامل ٿيا. ڀڳتي هلچل جو سهڻو ۽ انمول خزانو ۽ چيھ آهي، گرو گرنٿ صاحب. شري گرو گرنٿ ۾ وقت جي عظيم ڀڳتي مارگ جي شاعرن جي اهم چونڊ شاعري درج ڪيل آهي ۽ اُن خاص ڪري سنڌ ۽ پنجاب جي هندن جي ڌرمي عقيدن ۽ خيالن تي گهرو اثر ڪيو آهي.

'ڀيرومل مهرچند جي ساڳئي ڪتاب مان ئي حوالو ڏجي ٿو'، 'ميان نور محمد ڪلهوڙي جي وقت ۾، ملتان سندس هٿ ۾'. ملتان ۽ اُچ طرف گشت ڪندي، ديوان آڏومل ۽ ٻين ڪن هندن سان ڏيٺ ويٺ ٿيس. پنجاب جي سکن ۾ گورو گوبندسنگھ ملٽريءَ جو ڀاو ڦوڪيو هو ۽ اُنهن ٻي طرح پڻ پاڻ کي ڪارائتو ثابت ڪيو هو. ديوان آڏومل ترار هلائڻ ۾ پڙ هو. ميان نور محمد پاڻ وٽ شمشيرزن مقرر ڪيسن ۽ پاڻ سان سنڌ ۾ آندائيس، پوءِ ته ٻيا به ڪيترا هندو جدا جدا وقتن تي سنڌ ۾ آيا...' (★)

'... اڪال پنٿ ڦهلائڻ لاءِ گرو گوبند سنگھ صاحب پنهنجا پرچارڪ سنڌ ۾ موڪليا هئا، جنهنڪري اُتي پڻ ڪيترا خالصا ٿيا. اُچ تائين لاڙڪاڻي ۽ ٻين هنڌ هرهڪ گهر مان هڪڙو نه ٻيو پاڻ کي سنگھ سڏائيندو آهي، پوءِ ڀلي ڪيس ڌاري هجي يا نه...' Page 80

'... ديوان گدومل سيني ڪانپوءِ مير فتح عليءَ سان گڏجي آيو ۽ جُمن شاھ جي پڙ نزديڪ خالي پيل پٽ والاريائين. اها گدواڻي گهٽي سڏجي ٿي. گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ مصر وهاريائون ۽ ٽڪاڻو جوڙيائون جو گهڻا گروءَ جا سک هئا...' Page 70

ائين ظاهر آهي ته ارغونن ۽ ڪلهوڙن جي وقت ۾ سنڌي هندن تي اٽسڌي طرح ڀڳتي مارگ ۽ سڌي طرح گرو گرنٿ جو ڪافي اثر هو ۽ هن فلسفي اسلامي وحدت الوجودت جي نظريي تصوف سان ضد ۾ نه پر ميلاپي هو ۽ ائين ٻنهي هڪ ٻئي کي طاقت پئي بخشي.

جيئن مٿي چيو ويو آهي ته اهو دور سنڌ ۾ بحران جو دور هو. حڪمران طبقي پاران جنگيون ۽ خونريزي، ظلم ۽ ڏهڪاءُ پنهنجي عروج تي هو. اُن وقت 'تقريبا پورا ٻه سو سال (١٥٢٠

(★) ڀيرومل مهرچند آڏواڻي- سنڌ جي هندن جي تاريخ 72 Page

کان ۱۷۳٦ع) سنڌ ۾ سنڌي ماڻهو ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي حڪومت جي هيٺيان ۾ رت پياڪ تسلط هيٺ پيسبا ۽ پٽجي ٿيندا رهيا. سنڌن تهذيبي زندگيءَ جو ساهه، سنڌن دشمنن جي مُٺ ۾ گهٽبو ۽ ٻوساٻبو رهيو. سنڌن ذهني ۽ جسماني صلاحيتون بند هيون ۽ انهن جي هر قومي استعمال ۽ اظهار تي مٿن هنيليون ۽ بي قياس سنگينون اَيري تي ويون.' (★)

ارغونن هٿان سنڌ جي فتح کي 'خرابي سنڌ' سڏي تذهوڪي عالمن اُن حساب سان سنڌ جي بربادي‌ءَ جي تاريخ (۹۲۷هه مطابق ۱۵۲۰ع) ڪڍي هئي. 'تاريخ معصومي' موجب يارهين محرم تي ارغونن جو لشڪر ٺٽي ۾ داخل ٿيو ۽ مسلسل ۲۰ تاريخ تائين شهر ۾ لٽ مار ڪندا رهيا ۽ اُتان جي ماڻهن کي ذليل ڪندا رهيا.

اُن وقت رواجي مسلمانن جي عقيدي جي حالت اها هئي، مظهر شاهجهانيءَ ۾ لکيل آهي 'اُتي جا (ٺٽي) ماڻهو پاڪ مسلمان آهن روزي، نماز، شرح ۽ شريعت جي پيرويءَ ۾ بيحد گهڻو سعيد ڪن ٿا. ايتري قدر جو هتي ڪيترين وڏين جامع مسجدون آهن جن ۾ ويهه- ٽيهه هزار ماڻهو نماز لاءِ گڏ ٿين ٿا.'

اُنهن ساڳين پاڪ نمازي مسلمانن کي سنڌن هم مذهب ارغون ۽ شريڪ ڪار تُرخان قبيلي جا مغل ائين لٽيندا ۽ ڪچليندا رهيا. اُن وچهه هنن سياسي اقتدار جي جنگ ۾ پورچوگيزن کي گهرائي ٺٽي کي باهه ڏياري عوام جو قتل عام ڪرايو (★★)

جهانگير پنهنجي تزڪ ۾ پنهنجي ٺٽي جي نواب مرزا رُستم لاءِ لکيو آهي، 'ماڻهن سان هن ايذا ظلم ۽ تعديون ڪيون جو چوطرف دانهن پئجي ويئي ۽ ٻيون به ڪي خرابيون هن بابت ٻڌڻ ۾ آيون...'

اُن وقت بکر جي هڪ جاگيردار بابت احوال هن طرح ڏنل

(★) محمد ابراهيم جويو- شاهه، سچل ۽ سامي. Page 56.

(★★) پورچوگيزن پنهنجو بحري لشڪر پيدرو بريٽو رولم (Pedro Bretto Rolim) جي مهنداريءَ هيٺ موڪليو. اُنهن پورچوگيزن ٺٽي جي هندن توڙي مسلمانن جي ملڪيت ايتري قدر ڦري جو سڄي ايشيا ۾ اهڙي ڦرلٽ ڪا ورلي ٿي هوندي 'سنڌ گزيٽر' Page 105 (حوالو ڀيرومل مهرچند جي ڪتاب 'سنڌي هندن جي تاريخ' مان ڪنيل- Page 62

آهي، 'ہ ڪٽاھ پاڻيءَ جا سدائين وٽس باھ تي پيا ٽهڪندا هئا. ڪوبہ چور يا ساڌ يا ٻيو ڪو ڏوهي هٿ چڙهيس تہ اُن جا هٿ پير ٻڌي اُنهن ڪٽاهن ۾ اُڇلائي ڇڏيندو هو ۽ اُهي اُتي ئي رڃهي پاھ ٿي ويندا هئا. تقريباً هڪ هزار ماڻهو اُن تر جا، اهڙي طرح ماريا- ڪميٽي پڻ ۽ ظلم ۾ هنجو ٻيو مثال ڪين هو. ساڳي طرح ڪيترن ئي جاگيدارن وٽ درا هٽائي انسانن جي ڪل لهرائڻ معمولي ڳالھ هوندي هئي.

هن سڄي ظلم ۽ ڏهڪاءَ جي بازار ۾ هندڪي مسلمانڪيءَ ۾ ڪوبہ فرق تہ رکيو ويندو هو. اُن دور ۾ پڻ ڇاڪاڻ جو گهڻو ڪري هندو واپاري هوندا هئا ۽ آسودا هئا تنهنڪري لالچي عملدارن جي نظرن جو شڪار ٿيندا رهندا هئا. ڪيترن تعصبي ۽ ڪٽر حاڪمن جا چارتا پنهنجن آقائن کي خوش رکڻ لاءِ هندن سان زوري ڪندا هئا. رڳو رسي چوڻ واري کي 'مسلم' قرار ڏيڻ لاءِ آتا هوندا هئا. واٽيو لفظ تڏهن پڻ حقارت جو نشان هو. بيازحاشميءَ ۾ ڏنل آهي ۱۷۴۴ع ۾ هڪ هندو ٻالچند نالي مسلمانن سان ڳالهائيندي جواب ۾ چئي ڏينو تہ 'آئون واٽيو نہ آهيان.' اُن ڳالھ کي ڪٺي قاضين وٽ مقدمو هليو، سڄي سنڌ مان الڳہ الڳہ هنڌان ۱۱ قاضي آيا جن يڪراءِ اها فتويٰ ڏني تہ ٻالچند مچي نہ مچي، ائين چوڻ سان هو مسلمان ٿي پيو، تنهنڪري هن تي اسلام جا احڪام جاري ڪيا ويا. انڪار جي سزا موت. ساڳي طرح ۱۷۴۴ ۾ ٺٽي جي قاضي اڳيان ٻن ڄڻن اها شاهدي ڏني تہ هڪ مسلم مائي جهڳڙي دوران هندو مائيءَ کي بي ايمان سڏيو، تنهن تي هُن مائيءَ چيو 'مان بي- ايمان نہ آهيان. مان ايمان رکان ٿي.' عالمن فتويٰ ڏني تہ اُئين چوڻ سان اُها عورت مسلمان ٿي پئي.' ايترا ٻيا پڻ ڪتيرائي مثال ملن ٿا.

هن دور ۾ ٻاهرين جون ڪاهون ۽ اندروني جنگيون ڄڻ وقت جو نظام (order of the day) هو. هن دور بابت امرجليل (★) لکي ٿو، 'هي دور نفرت ۽ عبرت خيز خون ريزيءَ جو هو. مددخان پناڻ جو جنگي هجوم سنڌ تي ڪاهي آيا ۽ سنڌ جي سوني پرڳٽي کي رت سان رڱي ڇڏيو. بزدل عبدلنبي سندس قدمن ۾ ڪري صلح لاءِ ٻاڏايو، پر مرد مجاهد بهادر مير عبدالله سندس مقابلو ڪري بکرجي پرسان ڪيس شڪست ڏني. سن ۱۷۸۲ع ۾ اندروني نفاق ڪري هالاڻيءَ جي جنگ لڳي. مير فتح علي ۽ عبدلنبيءَ

(★) سچل انٽرنيشنل جو شمارو سال ۱۹۸۲. Amar galeel.

جي وچ ۾ ناسازي، جنگ جي صورت اختيار ڪئي ۽ خون پاڻيءَ وانگر وهيو ۽ وري ۱۷۸۷ ۾ روهڙيءَ پرسان تيمورشاهه افغان ۽ مير فتح عليءَ جي وچ ۾ جنگ لڳي.' مطلب ته جنگ... جنگ بعد جنگ... ۽ جنگ اها ئي اُن دور جي تاريخ آهي. اُنهن سڀني جنگين جو سنڌي عوام تي ڪهڙو اثر ٿيو اُن جو دلسوز بيان مرحوم پير حسامدين راشديءَ پنهنجي ڪتاب 'ڳالهيون ڳوٺ وطن جون' ۾ هن طرح ڪيو آهي:-

”سنڌ ۾ ايتري ڦرلٽ ٿي، اُن حد تائين خوف رهيو، ايترا گهر، خاندانيون ۽ ڳوٺ تباهه ٿيا جو چنگيز ۽ هلاڪوءَ جي خون آشامين ۽ تميور جي عالمن سوزين ۽ هلاڪت آفرينين جي ياد تازي ٿي ويئي.“

”سنڌ اُن قسم جي تباهي ڪانه ڏٺي هئي. دهليءَ تي نادر ۽ بغداد تي هلاڪو پڻ اهڙي بربادي ڪانه آندي، جهڙي ميان عبدالنبيءَ ۽ مددخان جي ذريعي سنڌ تي آندي.“ Page 538

هن دور ۾ قدرت پڻ سنڌ سان چڱا وڙ نه ڪيا. زلزلا، ٻوڏون ۽ بيماريون پڻ سنڌي عوام کي اجهل جو ٻڪر بڻائيندا رهيا. هڪ انگريز اليگزينڊر هيملٽن لکي ٿو ته ۱۴۹۹ع کان ڪُجهه وقت اڳ ٺٽي ۾ ۸۰،۰۰۰ ڪوڙي پليگ وگهي مري ويا هئا.' ٻيو انگريز وري ۱۶۵۹ع ۾ لکي ٿو 'هتي ڏڪار ۽ پليگ ايتري ڦهليل آهي جو اُنهن ۾ ماڻهن جو گهڻو حصو ختم ٿي ويو آهي ۽ باقي ڪي ٿورا وڃي بچيا آهن.'

جنهن وقت غيرسلامتي ايتري هجي جو ٽپي ٽپي تي موت جڻ لامارا هڻي رهيو هجي، هر روز پنهنجا پيارا رتي رت ۾ اکئين ڏسڻا پون، ڪنهن به رشتي ناتي، ڪنهن شيءِ تي بقا (*) نه رهي، غم ۽ مايوسي پستيءَ جو احساس سڄي زندگيءَ تي حاوي هجي، سڀ پلمانسي، شُنائي، سهپ جا قدر ختم ٿي وڃن ۽ صرف جانورن وانگر ڏاڍو سوگابو جي اصول جو بول بالا هجي- رهزني لاڙا اُيري اچن ته اهو وقت هڪ چئلينج جو وقت ٿيندو آهي. اهڙي وقت ۾ قومون نيست نابود ٿينديون آهن يا وري سيمرغ (Phoenix) ونگر وري نئون جنم وٺنديون آهن.

جناب محمد ابراهيم جويو چويٿو، 'سنڌ جي تاريخ جو هيءُ بحراني دور هو، بلڪ سڄو سنڌ ۽ سنڌي سماج اُن منزل تي پنهنجي اُن بحران جي سڀ کان وڌيڪ تيز ۽ شديد ڪيفيت سان دوچار هو. جڏهن سنڌي سماج جي قسمت جو بنيادي سوال اٿيو هو

(*) گهوڙن ۽ گهوڙن جيئڻ ٿورا ڏينهڙا.

۽ اُن جي هل ليٽ جي زمين هموار ٿي رهي هئي ۽ جڏهن سنڌ جا ماڻهو پنهنجي هڪ نئين اجتماعي، نئين شعور سان واقف ٿي رهيا هئا ۽ سدن ذهن ۾ پنهنجي وجود جو خيال، پنهنجي اهميت جي شعور جو احساس اڀري رهيو هو جيئن سانوڻ ۾ پريل ڪڪر اُتر ڪان اوڀر ڪائي اُٿندا آهن" (★)

سنڌ جي تاريخ جي هن ہوائي تي، جنهن سنڌي قوم جي قسمت جو فيصلو لکي ڇڏيو آهو واقعو ٿيو شاه عنايت جي شهادت. آخر ظلم، ڏاڍ، تعصب، فتني، تيغ ۽ تلوار، نفرت ۽ اٽسهپ، لالچ ۽ حرسن جي بنياد تي بيٺل هي سڄو ڪاروبار- سڄو ڪارخانو هڪ هنڌ پهچي ناڪام ۽ ناڪامياب، بي وس ۽ ويچارو ٿو بڻجي وڃي. جڏهن ڪو آزاد روح انسان ڪنڌ مٿي ڪڍي مقتل ڏانهن مرڪندي ۽ موت تي ٺٺولي ڪندي هم آغوش ٿو ٿئي. ظلم ۽ طاقت جو دٻ، تلوار جو غرور مٿيءَ ۾ ملي ٿو وڃي جڏهن ڪو آزاد روح انسان سڄي دانهي کي للڪاريندي ڪلندي اڳريءَ يا پني جي شينهن (paper tiger) جي اصليت فاش ٿو ڪري ۽ انسان جي عظمت جو وڏي واڪي اعلان ڪري.

هن دور ۾ انساني رت سان گڏ وقت جي رفتار سان سنڌ جي تاريخ جڻ مٿي ڳوهي رهي هئي ۽ هن ولولي خيزدور ۾ وقت جي ضرورت پٽاندڙ، انسان جي عظمت ۾ وري وشواس پيدا ڪندڙ نئون فلسفو اڀريو. اُن ڪيميا لاءِ جوابدارهو سنڌ جو روح عاليِ ڪيمياگر، پنهنجي وقت ۽ زمين جو آواز شاه عبدلطيف ڀٽائي. هن سائينءَ پارس بڻجي سڄي سنڌ کي سون بڻائي ڇڏيو. هن وحدت الوجود جي فلسفي کي هڪ نئين معنيٰ بخشي،هڪ نئين راه تي آڻي بيهاريو ۽ سنڌي قوم جو لوڪ ڀاو (Ethos) بڻايو. جهوني روايتي تصوف جي سڀني مڪتبن کي خيرآباد ڪري سنڌي زمين جي ذات (Genius) سان ملائي ڇڏيو.

شاه لطيف ڀاران ڏنل تصوف، وقت جي هر گهرج جي مڪمل طرح پورائي ڪئي. پيچيده حالتن جي پيدائش هئڻ ڪري اهو نظريو لازمي هڪ ڪرو نہ ہہ ڀهوڪي رهيو ۽ پيچيدو پڻ.

مڪيہ طرح هڪ سطح تي هن ڏکويل، نراس پر اندر ۾ غصي ۽ جوش ۾ آيل سنڌي عوام جو اجتماعي سطح تي حاڪمن ۽ حُڪم خلاف اعتراض (Protest) جو رول ادا ڪيو ۽ ائين قوم

(★) محمد ابراهيم جويو. شاه سچل ۽ سامي. page 62

لاءِ هڪ (Safety valve) ڪم آيو.

هن فلسفي انسان جي ڀلمانسي، محبت، سهپ، همدردي ۽ عظمت ۾ وري وشواس پيدا ڪيو ۽ ائين سماجي هلت چلت لاءِ حقيقي زندگي لاءِ صحيح قدرن جو ڍانچو پيش ڪيو. مثلاً.

همدردي: 'ڪشي ڪان ڪمان ۾ ميان مارم مون
مون ۾ آهين تون متان تنهنجو توکي لڳي'
نوڙت. 'هو ڇوَني، تون نہ چو واتون ورائي'
ايڪو. ولر ڪيو وتن، پرت نہ ڇنن پاڻ ۾.

اهڙي طرح ڪيترائي مثال ڏيئي سگهجن ٿا. ڇاڪاڻ جو شاھ جي شعر جو ناڻعانو ڪلام هن مضمون جي دائري ڪان ٻاهر آهي، تنهنڪري گهڻا مثال ڏيڻ ٺيڪ نہ ٿيندو.

شاھ بعد سچل جيڪا مذهب جي ٺيڪيدارن جي اوگهڙ ڪئي آهي اُن جو ذڪر ڪرڻ هتي صرف دهراو ٿيندو (★) پر ائين چوڻ ۾ وڌاءُ ڪونہ ٿيندو تہ هن سچي سرگرميءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو سنڌي ذهن نفرت ۽ تعصب جي قندي مان آزاد ٿيو ۽ دين جي معاملن ۾ پڻ ذهني آزادي سان روشنا ۽ سرشار ٿيو جيڪو هڪ انوکو انپو هو. سچل سائين جو هڪ شش، سکہ پنت ڪان ايترو تہ متاثر ٿيو جو هو ڪُجھ وقت لاءِ امرتسر هليو ويو ۽ جڏهن واپس آيو تہ پنهنجو نالو نانڪ يوسف رکيائين. هو صاحب اڄتي هلي سچل جي درگاھ جو گادي نشين بڻيو. هاڻي ويچهڙ جي ڳالھ آهي بقول اينمري شمل (جا يورپين عورت شاھ لطيف ۽ سچل تي سند آهي) اها دنيا ۾ انوکي ڳالھ آهي تہ هڪ هندو عورت (نماڻو فقير) جي سماڌي ڪنهن مسلم اولياءَ سچل جي درگاھ ۾ هجي.

جيئن مٿي چيو ويو آهي تہ سنڌ ۾ صوفي مت هڪ نئون روپ اختيار ڪيو ۽ اهو نرالو پڻ هو. رواجي طرح قاڏري سرشتي ۾ راڳ ممنوع آهي. پر شاھ ۽ سچل راڳ جا ڪوڏيا هئا. سماع سنڌن مت ۾ هڪ اهم جاءِ تو والاري. شاھ جو سچو رسالو سنگيت

(★) 'اُتي ڪفر نہ اسلام آهي، آهي سهني ڪي سلام،
مذهب مور نہ مڃان، آئون مشرب منجھ مدام،
هاديءَ سائينءَ سچوءَ کي عشق ڪيو اِنعام.'

جي بنياد تي آهي (★) سچل لاءِ پڻ ائين چوندا آهن تہ هڪ پيري بيمار ٿي پيو، پوءِ جڏهن ڪنهن سهڻي صورت ڪان ٣ ڏينهن ساندهہ سنگيت ٻڌائين تہ نونبو ٿي پيو. اڄ ڏينهن تائين سنڌ ۾ صوفي درگاهن تي راڳ عبادت جو اهم جزو ليکيو ويندو آهي.

روايتي صوفي مت ۾ مُرشد جو هئڻ لازم آهي ۽ اُنجو درجو اُتاهون آهي، پر شاهہ لطيف جي شاعريءَ ۾ شاهہ جي سورمين ۽ شاهہ جي سورمن جي وچ ۾ مُرشد جو ڪوبہ دخل نہ آهي. اهو ڀڳتي مارگہ جو نمايان اثر ٿو ڏسجي.

شاهہ جو هڪ همعصر حضرت خواج محمود مان لنواري وارو پڻ هو. عجب اهو آهي تہ هي صاحب الشدود فلسفي جو پوئلڳہ هو. پر سنڌ ۾ اهو نظريو پڻ ڪيئن بدلجي ويو اهو هن ڳالهہ مان ظاهر. يعنيٰ سنڌ ۾ ڪوبہ تصوف جو نظريو پنهنجي اصلي صورت ۾ نہ رهيو. زمين جي گهرج سان ملي همسان ٿي پيو. حضرت خواجا جن جي ڳالهہ آهي، 'هڪ پيري هڪ هندو وٽن لنگهي آيو ۽ وينتي ڪيائين قبلا هن بندي کي اسم اعظم جي هدايت ڪريو' حضرت جن هن کي هدايت ڪئي. جڏهن هو موڪلائڻ لڳو تڏهن فرمايائونس تہ ظاهر ظهور تون بيشڪ هندو ڌرم جي ڪرياڪرم کي قائم رهندو اچ، پر باطن ۾ اسان توکي جا امانت عطا ڪئي آهي سا حفاظت سان سانديندو اچج.'

اهڙي نموني تصوف، ڀڳتي مارگہ- ويدانت هڪ ٻئي سان رلي ملي تاريخي تقاضائن موجب جڻ هڪ نئون نظريو جوڙيو جو سنڌ جي ترقي ۽ خوشحالي ۽ عظمت جو مارگہ هو.

جيئن مٿي ذڪر ڪيل آهي تہ مغل سلطنت جي خاتمي بعد پڻ مسلمانن جي ديني رهنمائي وري بہ ساڳئي اورنگزيبي الشدود واري نظرياتي ٽولي جي هٿ ۾ رهي آهي. انگريزن جي خلاف ناراضگي اڪثر مسلم عوام کي غلط رهنمائي ڪري سائنسي دنيا جي ترقي يافتہ علم سان پري رکيو ۽ هڪ بند ۽ الڳہ سماج

(★) (پر) شاهہ جي ڪلام جو پورو پورو مزو، اُنکي سُر سان آلاپڻ مان اچي ٿو. اُنهي ڪري ئي رسالي کي سُرن موجب ٻيهاريو اٿن. ڪن سُرن تي اصلوڪن هندستاني راڳہ راڳڻين جا نالا رکيا اٿن ۽ ڪن تي وري مضمون جي مدنظر ٿي.
'هوتچند مولچند گربخشاڻي- مقدم لطيفي Page 174

جو خيال ۽ خيالي شڪايتون. ماضيءَ ۾ رهڻ جي عادت. حال سان مقابل نہ ٿيڻ جي توفيق هنن سيني هندستان جي آزاديءَ جي جدوجهد ۾ نظريہ پاڪستان پيش ڪري 'پاڪستان' قائم ڪيو. نظريہ پاڪستان حقيقت ۾ اهوئي پراڻو اورنگزيب الشدود جو نظريو آهي، پر سنڌ گذريل ٻن صدين کان هن نظريي کي رد ڪري ذهني، ديني ۽ ڪلچرل آزادي ماڻي آهي. سنڌ، تصوف جي هڪ نئين منزل تي ٻہ سو سال اڳہ پهچي چُڪي هئي، تنهنڪري پاڪستان جي نظريي، جيڪو هن زمين تي شڪست کائي چُڪو آهي ۽ سنڌ جي مٽيءَ ۾ شامل نئين تصوف جي نظريي ۾ ڪنهن بہ قسم جو ڳنڍ ممڪن نہ آهي. نظرياتي سطح تي سنڌ جو نئون تصوف پاڪستاني - ڪٽر تعصبي اونگزيبي اشدود جي نظريي کان عاليٰ درجي جو آهي ۽ ائين وري بہ صديون موٽ کائي هڪ ڪوڙڪي (Strait Jacket) ۾ ڦاسي اهو ممڪن نہ آهي. سنڌ جي پاڪستان کان الڳہ ٿيڻ جي جدوجهد جا ٻيا ڪيترائي سياسي، اقتصادي، ڪلچرل، ٻوليوار سبب آهن پر مکيہ سبب مختلف فيلسوفي ۽ نظرياتي ٽڪر آهي. هن بنيادي سبب کي جيستائين نہ پرکيو ويو آهي تيستائين سنڌ جي پاڪستان کان آزاديءَ لاءِ جدوجهد جي جاڻ ٻوجهہ سطحي ۽ اڌوري رهندي. اڄ سنڌي قوم جي آئيندي جو سوال 'سنڌي ۽ نئين تصوف' تمام اهم آهي ۽ هن سوال جي نسبت اڄوڪي حالت ۾ تاريخي آهي.

آخر ۾ مان جيٺمل پرسرام جي آواز سان پنهنجو آواز ملائي چوندس:-

'اسلام، تصوف ۽ ويدانت جي اهڙي شادي ڪٿي ڪانہ ٿي آهي. جيئن هنن مسلمان هوندي ويدانت جا وڏا واڪا ڏنا، تيئن سامي ۽ دلپت هندن 'الست' ۽ مُرشد جا مذر سُر آلاپيا. هڪڙي ندي گنگا ۽ ٻي جمنا، تن ٻنهي جي اندران ٽين سرسوتي پرياڳہ وٽ وهي، تيئن هتي سنڌ ۾ ٻن مٿين ندين جي اندران، ٽين هڪ ڳجهي ندي ٿي 'ايڪتا ۽ اتحاد جي' وهي. هندستان کي تڏهن جڏهن پنهنجي ٻي نظير ورثي جا پاڻ واقف ۽ وارث ٿيندا سون.' (★)

★ جيٺمل پرسرام گلراجاڻي- شاهہ جون آکاڻيون- مهاڳ تان

حاسد جو "موکو" ۽ "اڄ"

(نوٽ: هن ليک ۾ سڀ آهي شعر ڪنيل آهن جن ۾ لفظ 'اڄ' ڪم آندل آهي. مضمون ارجن حاسد جي مجموعي 'موکو' تائين محدود آهي.)

ڪنهن چيو آهي ته ڪالهه ته گذري ويل حقيقت آهي. 'اڄ' نجي تنهنجي پونجي آهي ۽ سڀاڻي ته اجا اڻڻو آهي، تنهنجو فڪر ڇا لاءِ؟ تنهن ڪري اڄ ڀرپور ماڻڻ لاءِ آهي. پر وقت جي وهڪ مثان اڄ هڪ پل پڻ آهي - زندگيءَ جي ڪنهن دور/ ڪيفيت ۾ ڪو اُن پل تي ويهي ذهني طور ماضيءَ ڏانهن لُڙهي ٿو وڃي ۽ ڪڏهن گهايل من ۽ روح مٿان لڳل پهن ڪي ڇهي اهي گهڙيون وري جيئي ۽ ڀوڳي ٿو. ذهني طور اُنهن سرسبز راهن، پيچرن وادين مان گذري اڄ جي زبون منظر سان ڀيٽي ٿو- ائين (Nostalgia) ۽ ساروٽيءَ جي لهندڙ سج جي ڏنڌلي روشنيءَ ۾ ڪُجھ وسري ويل ۽ وڃايل ڪي وري پائي ماڻي ٿو. ڪڏهن وري 'اڄ' جي پل تان ايندڙ سڀاڻي جا خواب لهي ٿو، ڪڏهن ڪنهن حڪيم جيان مريض اڄ جي نبض ڪي پڪڙي بيماريءَ جي جڙ تائين پهچڻ جي ڪوشش ٿو ڪري، ارجن حاسد جي 'موکو' غزلن جي مجموعي ۾ گهڻو تڻو 'اڄ' جو مفهوم آخرين نموني جو آهي.

اڄ جي يگه ۾ Communication هڪ حادثي جو شڪار Casualty تي اپنگهه بڻجي پيو آهي چوڻ- هڪ Cliche ڪي دهرائڻ ٿيندو. حقيقت اها آهي ته ٻولي انسان جي اظهار جي ذريعي جو جهوني جهوني ۾ جهوني سلسلو هوندي- لڳه ڀڳه انسان ذات جي عمر جيتري هوندي پڻ سدائين اڌوري پئي رهي آهي، تنهنڪري انسان کي اظهار لاءِ نرت، راڳ/ ساز ناٽڪ، ليکن/ رنگن جي ماڌيم جي ضرورت پئي آهي. جو ٻوليءَ کي Supplement ڪري سگهي. اها حقيقت آهي ته اِنسان پنهنجي وجود جي تاريخ ۾ اڄ جيتري رفتار کي محسوس نه ڪيو آهي ۽ ساڳئي وقت اِظهار جي ماڌيم جي ايڏي گهڻ! ايڏي Range ڪڏهن محسوس نه ڪئي آهي، تنهنڪري Communication هڪ وڏي بحران جو شڪار ٿيو آهي. حاسد Communication جي بحران جي گنڀيرتا کي محسوس ڪيو آهي ۽ سندس ڪتاب 'موکو' ۾ ڪيترائي شعر انجي ثابتي طور آهن.

ٻولي ساٿ نه ڏئي ته انسان ٺهڪ ڏيئي يا لڙڪ لاڙي ڪجھ

ڪوشش ڪري، پر اڃ ته ٿهڪ ڪوڪلا ۽ لڙڪ
Convey ڪرڻ جي
پڻ نقلي- تنهنڪري:

”نه ٿهڪ، لڙڪ ڪي معنيٰ اڄ ڪلهه
اکين ۾ مرم سان مرڪين ته چڱو!“ غزل- ١- ٩ Page

ماحول ۾ گهٽ ٻوسٽ آهي، روح ۾ آنڌمانڌ، لفظن جي جهوني
خالي... اِظهار جا سڀ رستا بند ته پوءِ:

”اڄ جي دنيا جو ڏکويل ماڻهو،
ڪنهن ڏماڪي سان ٿو اظهار گهري“- غزل- ٢ ١٠- Page

اڳتي هلي چويٿو:

”اڄ جي ماڻهوءَ ڪي ٿيو ڇا آهي؟
واڪا واڪا يا ته گونگو گونگو.“ -غزل ٦٠-٦٨ Page

اِئين اڄ جي اِنسان جي زندگيءَ جيان تضادن ۽ اِنتهائن
جي وچ مان اِظهار ۽ Communication ڪي گذرڻو ۽ جيئڻو پويٿو-
پر جڏهن اِنسان ساڻو ٿيو پوي ته:-

”پاڇولا ڪلهه جي ياد جا سُس پس ٿا اڄ به ڪن.
ٿارين تان ڪئن به ٻور ڇڻن ڏي ڪڏهن ڪڏهن“- غزل ٣٩-٤٧ Page

هن شعر ۾ پاڇولن جو سُس پُس ڪرڻ تخليقي سطح تي
ٻوليءَ جي خوبصورتيءَ جو سهڻو مثال آهي.

پوءِ ڪُجهه به Communicate ڪرڻ جي سگهه وڃائي ٿو وهي ته

”ڪري ڇپن ۾ ٿو پڻ پڻ حاسد
ها اڄ جو شخص ته سڏڪي ٿو ائين“ - غزل ٤٨-٥٤ Page

ائين Communicate ڪرڻ جي سگهه وڃائڻ کان پوءِ inertia
حالت ڪنهن سُڏڪي، ڪنهن ڏماڪي جو اثر نه ٿو ٿئي.

”ڪيـــڏا آواز اڄ فـضـائـــن ۾
ڪر ته موڙيان ٿو، پر نه جاڳان ٿو“- غزل- ٥٨-٦٦ Page

ڪڏهن ڪڏهن وقت جي بيهجي وڃڻ جو احساس ٿيندو
آهي. ائين لڳندو آهي ته ’اڄ‘ ۽ ڪلهه جا ورق پاڻ ۾ ڳنڍجي
ويا آهن ۽ ائين حاسد هڪ سڄو غزل (نمبر ٢٨) اڄ به ڪلهه
وانگر رديف سان لکيو آهي. هن غزل ۾ ٨ شعر آهن ۽ غزل مسلسل
نه هوندي ٻڻ هڪ ئي ڪيفيت جي پيداش آهي- ’وقت جي
هڪ هنڌ بيهي وڃڻ جي.

"ڪرين ٿو ڳالھ ٿون حاسد جي نيڪ ناميءَ جي
ٻڌون ٿا آ پشيمان، اڄ بہ ڪلھ وانگر"- غزل ٢٨-٣٥ Page

ادب ۾ ساروڻي (Nostalgia) کي ڪٿي ڪٿي عمداً شعر چيا ويا آھن- پر ساروڻي پڻ اڪثر ڪجھ وڃائڻ جو احساس (sense of Loss) ۽ ھڪ قسم جي مايوسيءَ جي عناصر سان شامل ٿي پائنجي- البت حاسد جي شعرن ۾ ڪٿي ڪٿي تمام معصوم ڇھائن جو احساس پڻ ٿئي ٿو.

ڪڏھن ڪي ڳالھيون ڪيترين گنڀير/وڏيون/اھم لڳنديون آھن پر وقت گذريي اُنھن جي اھميت نہ رھندي آھي.

"دل جي سرسبز چراگاھن تي.
اڄ بہ پکن کي اجايون ڳالھيون"- غزل ٦-١٤ Page

ڪڏھن ڪڏھن رُسڻ پرچڻ بذات خود ڪُجھ چوڻ جو نمونو ھوندو آھي پر اڳلو نہ رھي تہ ياد ايندو آھي.

"رسڻ پرچڻ بہ ھڪ ماڻو ھو حاسد
مگر اڄ ڪنھن سان من اوري سگھين جي!" غزل ٤٦-٥٤ Page

"اڄ جي زماني ۾ تہ اُھو خوش نصيب آ
حاسد گھڙيون بہ جنھن کي رئڻ سان ٿو ڏڍ ملي"- غزل ٢١-٣٩ Page

۽ من جي کُنڊ ۾ ڪا آس ۽ ھلڪو نوتو-

"اڄ بہ حاسد اگڻ ۾ ڪونڊي ھڪ
اُن مان ھڪ گُل چنڻ وري اڇجئن!" غزل- ١٩-٢٧ Page

اِھو قدرت جو قانون آھي تہ ھر ڪنھن عمل جو رد عمل اُبتو ۽ ساڳئي زور سان ٿيندو آھي. ھن Information explosion جي دؤر ۾ انسان جيترو پاڻ کي ڦھلايو آھي- جڻ وڻڙجي وڃڻ جي حد تائين وڃي پھتو آھي، تہ اُن جي رد عمل طور پاڻ کي 'پائڻ' جي چاھنا پڻ ايتري شدت اختيار ڪندي آھي. وري ڪڏھن ڪڏھن شخصي زندگيءَ ۾ اھڙي ڪيفيت طاري ٿيندي آھي جڏھن سڀ رشتا ناتا وٿرت ۽ ڪوڙا لڳندا آھن. ھرڪنھن کان منھن موڙي پنھنجو پاڻ ۾ سميٽجي وڃڻ چاھبو آھي، پر ھن فراريت مان پڻ سڪون ڪٿي ٿو ملي!

"اڄ وچين ٿو، وري ملين نہ ملين
ڪنھن سان ڪنھن سان ٿي اجنبي سگھندين!" غزل ٢٢-٤٠ Page

۽ ساڳيءَ ڪيفيت کي تمام سھڻي نموني بيان ڪيو ويو آھي

هن شعر ۾-

”ائـن لـڳـن اڄ بـــ رُڃ جـا واڪـا

جئن ڪي سڏ جا پڙاڏا جبلن مان.“ غزل ۱۵-۳۳ Page

سنڌي ٻوليءَ جو اصطلاح رُڃ پيئي واڪا ڪري، ڪي سڏجي پڙاڏن سان نهايت خوبصورتيءَ سان نباهيو ويو آهي. هتي پڻ ’رڃ‘ ۽ ’سڏ‘ لفظ فراريت ۽ واپسيءَ ڏانهن اِشارو ڪن ٿا.

سنڌ جي ساروڻيءَ کي ڪٿي سنڌي ادب ۾ ڪي ڪامياب تخليقون ٿيون آهن. سنڌي اديبن جي هڪ سچي پيڙهيءَ لاءِ سنڌ جي يادگيري هڪ اهم سرمايو رهيو آهي، سنڌ جي ڳالهه ڪرڻ سان سندن روح جي ڪنهن تار ۾ لرزش اچيو وڃي- موتي پرڪاش ۽ ڪلا پرڪاش جا سنڌ جا سفرناما هن صنف ۾ چڱي اهميت رکن ٿا. هنن سفرنامن پڙهڻ بعد شاعر ارجن حاسد جي روح مان پڻ هڪ سڏڪو نڪتو:

”اڄ بہ حاسد ڳـراٽـڙي پـائـن

ڪهڙي ڌرتيءَ تي آ زمانو سو“ - غزل ۱۶-۲۴ Page

ساڳئي سفرنامي ۾ سنڌ جي مايہ‌ناز ڳائڻي عابيده پروين جي حوالي ۾ ذڪر آهي تہ جڏهن اڄ مارئي ٻڌجي عابيده شاهه کي ڳائي رهي آهي- هونئن تہ روائتي طور ائين ئي مقرر تصور ڪيو ويندو آهي تہ شاهه مارئي کي ڳايو آهي. عابيده پروين جي آواز جي تاثر کي ارجن حاسد هن نموني ٿو بيان ڪري.

”مارئي اڄ ٿي شاهه کي ڳائي

لفظ هڪ هڪ وجود جو سپنو“ - غزل ۱۶- ۲۴ Page

شاهه جي شعر جو لفظ لفظ ’وجود جو سپنو‘ آهي تہ اُن لحاظ سان سنڌي قوم کيتري نہ ’شاهوڪار‘ قوم آهي. انسان جي زندگيءَ ۾ تعليم ۽ سنسڪار ٻئي اهم جڳهه والارين ٿا. حقيقت ۾ اهي سنسڪار ئي آهن جيڪي انسان جو نيم شعور ٺاهين ٿا ۽ ترتيب ۽ تعليم مان ئي هن سماج ۽ دنيا کي ڏسڻ جي هڪ نڪتہ نظر ملي ٿي جنهن ۾ Value Structure ۽ Value judgement جهڙا اهم عناصر شامل آهن- پر اڄ جنهن رفتار سان سماج بدلجي رهي آهي، اُن صحيح ۽ غلط جي وچم کيتريون Grey areas پيدا ڪيون آهن. اڳي جيڪا ڳالهه يقين سان چئي سگهبي هئي هاڻي ڪابہ ڳالهه مڪمل يقين سان نٿي چئي سگهجي. ائين هر قدر هڪ ڳاڏڙ ٿي پيو آهي. اِها تہ ٿي ذهني سطح جي ڳالهه پر هن ماحول جو فائدو رواجي سماجي فرد پڻ خوب ورتو آهي-

سچ/ ڪوڙ/ اِنصاف/ بي اِنصافي، گناهه/ ثواب جهڙن قدرن کي مروٽي چادر پاڻ ڏانهن ڇڪي ويئي آهي ۽ ائين، ڪنهن قدر بابت ڪا فتويٰ ڏيڻ جي جُريت ئي ڪٿي رهي آهي؟

”طوفان کي ٻهاني سان روڪي سگهيو نہ ڪو.

اڄ ڪلهه جي ڪنهن گناهه تي سوچي سگهيو نہ ڪو!“ غزل ۴۹-۵۷ Page

”توکي ايڏي تي لڄ اچي ڇاڪون،

تنهنجي هٿ ۾ جي اڄ ’چرو‘ آهي“- غزل ۲۸ -۳٦ Page

عام طور چيو ويندو آهي تہ انصاف وقت تي نہ ٿيو تہ ڄڻ انصاف نہ ٿيو- Justice delayed is justice denied پر اڄ مُکيہ سوال آهي تہ اڄ عدل ۽ انصاف ۾ ڪنهنجو وشواس يا ڪنهنجو چاهه رهيو آهي؟ حاسد چويٿو.

”فيصلا کهڙا سياڻي ٿيندا

اڄ تہ پنچات اُٿي ويئي آ!“ غزل ۷۰-۷۸ Page

گهڻو ڪجهه بدلجي وڃڻ جي باوجود سڀ ڪُجهہ نہ بدليو آهي. آس ۽ اُميد اڃا بہ اباڻي هئي اڄ پڻ آهي، اڃا پڻ ويچاري هئي، اڄ پڻ آهي، حسابن جي سائنس جيان ٽُڙ اڳوات ڇاتل نتيجو اڃا بہ ڪونہ هو ۽ اڄ بہ نہ آهي.

”آس اُميد اڄ بہ ويچاري

ڪين وس ۾ حساب جو هوئو“ - غزل ۴٦-۷۲ Page

هن سڀ جي باوجود حاسد نراسائي، مايوسيءَ جو شاعر نہ آهي (هن شعر ۾ ’اڄ‘ لفظ نہ آهي پر ’روز‘ آهي.

”روز وشواس نئين سان حاسد

سچ جي راهه تڪيندو آهيان.“ غزل ۳٦-۴۴ Page)

(ارجن حاسد هڪ اڀياس)

نوٽ:- ارجن حاسد جي شعرن جو مجموعو ’موڳو‘ ’بيست سنڌي سڀا‘ پاران شايع ڪيل آهي.

سچائپ جو سنڪٽ

هر ڪنهن ساهتيڪار اڳيان، جنهن ساهت کي ’واهڙ‘ ★ ڪري قبول ڪيو آهي، ڪجهه سال لکڻ بعد ڪيترائي گنڀير مسئلا پيدا ٿيندا آهن،جي بنيادي طور ’ڇا‘، ’ڇو‘ ۽ ’ڪيئن‘ جي سوالن مان پيدا ٿيندا آهن. ائين ڪيترائي مسئلا هر يگ ۾ هر ساهتيڪار لاءِ ساڳيا پئي رهيا آهن (جيتوڻيڪ اُنهن مسئلن جو حل مشڪل سان ساڳيو پئي رهيو آهي) ۽ ڪيترن سوالن ڪنهن خاص دؤر ۾ جاتيءَ جو ڌيان پئي ڇڪايو آهي.

گذريل ٻن صدين ۾ ٽيڪنيڪل واڌاري ڪري انتر راشٽريتا ۽ هڪ ٽڪر ۾ هئڻ جي ڀاونا (Regionalism) جي وچ ۾ ڪافي ٽڪر پيدا ٿيو آهي. خاص ڪري مشرق، ڪيترن ئي نون فارمن ۽ ڪيترن ئي فلسفن جي اظهارات جي لحاظ کان مغرب کان اثر- انگيز ٿيو آهي. خاص طور ڪلچر ۽ فلسفي جي بنيادي سوالن تي، اسانجي ساهتيڪارن اُنهن جي پرمپرا اپنائي آهي، ۽ ائين اَڄ جو ليکڪ پاڻ کي سڄي دنيا جي ڪلچرل ورثي جو مالڪ پيو سمجهي، تنهنڪري سندس دنيا جي الڳ الڳ فلسفن ۽ اُنهن سان وابستہ سوالن سان سندس گهرو سنٻنڌ آهي.

پر اهو سوالن سان سنٻنڌ صرف دماغي سطح تائين محدود آهي. هوندئن تہ دنيا جي ادبي ميدان ۾ هلچلون ڪاليڊاسڪوپ جي رنگين چترن جيان بدلجي رهيون آهن ۽ انيڪ سوال بجليءَ کان بہ تيز رفتار جيان اڳيان اچي بنا حل ٿيڻ جي وري غائب ٿي رهيا آهن. فرانس ۾ ڪن لفظن کي ڪٽي ڪافي اهميت وارا ادبي سوال بحث هيٺ آندا ويا آهن. هتي سهوليت جي لحاظ کان اُهيئي ساڳيا لفظ ڪٽي سوال پيش ڪيا ويا آهن؛

★ ساهت جي ’واهڙ‘ هجڻ تي خود بحث آهي، پر بلڪل انتها پسند شخص کي ڇڏي اهو قبول ڪيو ويو آهي تہ ساهت ’واهڙ‘ آهي. اهو قبول ڪجي ٿو تہ پوءِ سوال پيدا ٿئي ٿو ’ڇا جو؟‘ ۽ اُنتي ڪافي واد وواد ٿيا آهن.

١. سڃاڻپ (Identity) جو سوال ★
٢. پرمپرا جو سوال (Tradition)
٣. طرفداريءَ جو سوال (Commitment)

مٿيان سوال جيتوڻيڪ ڪٿي ڪٿي هڪ ٻئي ۾ پيهي ٿا وڃن ۽ بلڪل الڳ نہ آهن ۽ نہ ئي مٿي ڏنل انگن موجب اهميت وارا آهن، پر سهوليت جي لحاظ کان پهرين سوال سڃاڻپ جو کڻجي ٿو.

سڃاڻپ جو سوال

هڪ نماءَ ۾ نئين انسان جي جهلڪ ڏٺم. سندس منهن ڏالڊا جي دٻي جو، پيٽ ۽ ڇاتي پيٽرول جي وڏي دٻي جا، ٻانهون ٽنگون وغيره پائيپ جون. اها آهي جهلڪ اڄ جي انسان جي- 'جو بنا نالي آهي، بنا چهري آهي ۽ ائين اونداهي گهٽيءَ جو پانڌيئڙو آهي.' اها حقيقت آهي تہ ساهت جو واسطو انساني زندگيءَ سان ۽ زندگيءَ جو واسطو هن دنيا سان آهي، تنهن ڪري ساهتيڪار کي اهو سوچڻو پوندو آهي تہ اڄ جو انسان ڇا آهي، ڪير آهي ۽ هن دنيا سان سندس سنبنڌ ڪهڙو آهي.

اڄ جو موڊ آهي- 'انسان- ٽٽي رهيو آهي. هن رفتار جي ڪري هرڪا چيز ٽٽي الڳ الڳ ٿي رهي آهي.هرڪا چيز پنهنجي معنيٰ وڃائي رهي آهي. هرڪو شخص 'ڪجھ بہ نہ' آهي؛ صرف 'آهي.' 'ڇو' آهي، نہ آهي، صرف آهي، ڇاڪاڻ تہ آهي- ائين ڪردار، حالتون (Situation) ۽ واقعا سڀ پنهنجي معنيٰ ۽ رخ وڃائي چڪا آهن ۽ انسان وڃائجي چڪو آهي ۽ ائين ساهتيڪار لاءِ سڃاڻپ (Identity) جو اهم سوال آهي.

هتي اهو ضروري آهي تہ هن فلسفي جي تاريخ ۾ وڃي، ڪن بنيادي ڳالهين جي ڇنڊڇاڻ ڪجي. هستيواد جو جنم داتا ١٩ صديءَ جو ڊچ فلاسافر ڪرسڪيگراڊ (kierkegaard) آهي. سندس فلسفي موجب 'ڊپ' انساني زندگيءَ جو، (پوءِ ڀل لڪل صورت

★ هن سوال سان وابستہ ڪيترين ئي ساهتيڪ ڌارائون آهن ۽ آنهن ۾ ٿورو ڪي گهڻو فرق تہ آهيئي پر سهوليت جي لاءِ مون هستيواد (Existentialism) ۽ ڪاميو جي فلسفو (Absurdity) ۽ وروڌي- ساهت (Anti -Literature) جي ڌارا سڀ گڏ ڪنيون آهن.

۾ ھجي) ھڪڙو مکيہ انگ آھي. اھو حالتن مان پيدا ٿلو ٿئي. انسان جي زندگي مٿس بار آھي. 'حقيقت ۾ اھا سندس زندگيءَ جي اڪيلائيءَ ۽ ايشور ۽ مذھب ڏانھن جوابداريءَ جو احساس ئي آھي، جنھن مان ڊپ، ھراس وغيره پيدا ٿيل آھن.'

ڪرسڪيگراڊ جا پوئلڳ ايشور- واد ۾ وشواس نٿا ڪن، تنھنڪري پاڻ سندن ڊپ ۽ چنتا وڌيل آھن، ڇاڪاڻ جو ھو پنھنجي ھر ڪنھن 'فيصلي' لاءِ پاڻ کي ئي ٿا جوابدار سمجھن ۽ ائين ھو جوابداريءَ جي گھري احساس ھيٺ دٻجي رھيا آھن.

اھا فلاسافي ڪيتري قدر منطق جي ڪسوٽيءَ تي اُتري سگھندي، اھو چوڻ مشڪل آھي، ڇاڪاڻ جو ھي فلسفو پنھنجي انتھاپسنديءَ ۾ منطق کي پڻ چئلينج ٿو ڪري. پر اھا حقيقت آھي تہ اھا فلاسافي اسان جنھن دؤر ۾ رھون ٿا، جتي انسان پاڻ کي سدائين گھريءَ ڪاھيءَ ۾ ڪرندو پيو محسوس ڪري، اُن-ڪرڻ جي حالت جي احساس جي 'دانھن' آھي.

ھن ئي فلسفي جو ھڪ ناميارو ليکڪ البرٽ ڪاميو، ★ ھن سوال کي منطق جي آخري پڇاڙي تائين ڇڪي، سوال ٿو ڪري، 'سوال اھو آھي، زندگيءَ کي ڪا معنيٰ آھي ڇا؟ تنھنڪري اھو خودڪشيءَ جي سوال کي منھان منھن ٿو اچي بيھاري.... مٿ آف سسيفس اھو ئي سوال ٿو پيدا ڪري ۽ منھنجي لاءِ اھا راھ ٿو ڏيکاري تہ اھا منھنجي جيئڻ ۽ 'رچنا' ڪرڻ لاءِ نينڊ آھي.'

ھن فلسفي جي پوئلڳن ھڪ مخصوص شئلي پيدا ڪئي آھي ۽ ائين ساھت ۾ 'ورودي' (Anti) ڌارا جا باني ھن ئي فلسفي جا پوئلڳ آھن.

ھن بدلجندڙ دنيا ۾ 'حقيقت' ايترو تہ جلد پئي بدلجي جو اسين جنھن کي اڄ جي حقيقت ٿا سمجھون اُھا بہ ڏينھن

★ البرٽ ڪاميو تي برگسن (فرانسي) جي فلاسافيءَ جو گھرو اثر آھي:

'Thus we are condemned, in action, to be blind slaves of instinct the life pushes us from behind, restlessly and un-ceasingly. There is no room in this philosophy for the moment of contemplative insight...'

اڳ جي حقيقت آهي ۽ اُها حقيقت نہ آهي ۽ ائين اسان ڪيترن ئي انگن کي گڏ ڪندي، حقيقت جي چوڌرد هڪ طلسم جي ديوار تيار ڪندا آهيون ۽ ائين ساڳيا ئي گسيل پيٽل جملا پيا پاڻ دهرائيندا آهيون.

هڪ پيري آسٽريليا جي طنزنگار ڪارل ڪارس (Karl Karus) چيو، 'منهنجو وشواس آهي تہ ڪجھ ٿئي نٿو، صرف ڪي جملا پاڻ مرادو پيا دهرائين....'

ائين حقيقت پريس ۽ ٻين پرچار جي وسيلن ڪري غائب ٿي ويئي آهي ۽ ڪيترائي ڪلاڪار مجبول حقيقت کي للڪار ڏين ٿا ۽ تنهنڪري حقيقت جو ڏرو ڏرو ڪري، پنهنجي انهيءَ مان جو چِتر ملين ٿو، اهوئي 'سچ' ڪري پيش ڪن ٿا. هڪ پيرو ڪافڪا پنهنجي پريہ ساهيڙيءَ لاءِ لکيو هو، 'ٻاهرين طرح مان صرف ڪي ننڍا تفصيل ئي ٿو ڏسي سگهان- اُنڪري ئي سندس نقش Image چٽو ۽ خالص پيو لڳي.'

'ننڍا ۽ سچا تفصيل' اهوئي وروڌي (Anti) ڌارا جو مکيہ انگ آهي. ائين آهستي آهستي بنا ڪنهن ڳنڍ (Sequence) ۽ (Priority) جي، لفظ ٻن پاسن وارا (Dimensions) (معنيٰ ڪانسواءِ) ترڳندا وڃن- هرڪا گهڙي 'مايا' (Unreal) آهي ۽ اِها گذري وڃڻ بعد صرف يادگيريءَ ۾ ئي حقيقت ٿي بڻجي. 'مشيني انسان' سان اها ساهتيہ- ناول- وروڌي ڌارا سنبنڌ ٿي رکي. انسان کي تفصيلن جو مجموعو ئي ڪري پيش ڪيو ويو آهي ۽ انسان ۽ سچ جي چهري تان نقاب هٽائڻ بدران اُن چهري جا سڀ روش (Feature) ڪٽي ڪيس بنا روش (Featureless) بڻايو ويو آهي. حقيقت کي سمجهڻ ۽ طلسم ٽوڙڻ بدران حقيقت کان ايترو تہ بدظن جو حقيقت کان منهن موڙي ڇڏڻ بهتر سمجهيو ويو آهي. ائين اڻ سمجهيل (Uncomprehend) ۽ timeless هئڻ (Being) کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي ويئي آهي.

هن فلسفي ۾ ڪيترين ئي گنڀير اُٿايون آهن. ڏيان صرف هڪ اڌ ڏانهن ڇڪائجي ٿو. جيئن تہ هيگل چيو:

'Being in itself is not real, only what has been comprehended is real.'

۽ مارڪس چيو هو:

'Only comprehended world, as such is reality'.

ٻين پڻ ڪيترن ئي منطقي ڪمين کانسواءِ هيءَ ڌارا انهيءَ

۽ وگياني اصولن کان منڪر ٿي ٿئي. آنسٽائين جي مت پڄري ٿيڻ بعد اهو مڃڻو پوندو تہ هرڪا چرپر ٻٽي طرف آهي. ائين مادو (Matter) وروڌي- مادو (Antimatter) ۽ دنيا (World) وروڌي- دنيا (Anti -world) پئدا ٿي ڪري. انسان جي داخلي ۽ خارجي (Objective) دنيا ۾ پڻ ترقي ساڳئي رفتار سان ٿي ٿئي. صرف هڪ ئي پهلو تي زور ڏيڻ سان صحيح نتيجي تي پهچڻ ناممڪن آهي. ڪجھ وچائڻ، پائڻ جي برابر ٿيندو آهي، جيئن:

'If man (has) lost in this way the dignity of being the master of the events, at least he could enlarge himself in another sense by uniting himself with long prespective of history...'

انسان جي ترقي کان منڪر ٿيڻ ۽ پوءِ صرف اندر ۾ جهاتي پائي 'انڌ انسان' کي ڳولڻ ناممڪن آهي. هتي ضرورت آهي انسان جي زندگيءَ جي مسئلن ۽ حقيقتن ڏانهن توجہ ڏيڻ ۽ جيئري رهڻ ۾ ياڳہ وٺڻ جو. صرف 'هئڻ' نہ، پر 'ٿيڻ' ۾. هن يگ ۾ جنهن پونجيواد زبردست سنڪٽ مان گذري رهيو آهي ۽ اهو گهوٽالو زندگيءَ جي هر پهلوءَ تي نمايان آهي، اُن وقت اُميد وچائڻ ٽئگور جي لفظن ۾ 'زبردست پاپ ٿيندو.' ★

پرمپرا جو سوال

پرمپرا جي سوال کي هڪ پنهنجو انوکو اتهاس آهي، جو اسان کي يورپ جي تاريخ جي پس منظر ۾ سمجهڻو پوندو. يورپ ۾ جاگيرداري يگ ۾ طاقت چرچ ۽ جاگيردارن ۾ وراهيل هئين ۽ ائين زندگيءَ جي فلسفي لاءِ چرچ ئي جوابدار هئي. مارٽن ليودر جي بغاوت ۽ جاگيرداري سرشتي جي ٽٽڻ جي شروعات، نين قومن جي نهڻ وقت يورپ ۾ هڪ نئين جاڳرتا (رنياسانس) جي لهر پئدا ٿي ۽ ائين ڪيترين ئي مڃيل پرمپرائن کي ٽوڙڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي، پر الڳہ الڳہ بادشاهن، پنهنجو راڄ قائم رکڻ لاءِ چرچ سان وري سمجهوتو ڪيو، جنهن سمجهوتي ۾ چرچ نندو حصيدار ۽ راجائون وڏا حصيدار ٿيا ۽ عوام کي پرمپرا جي ڏور ۾ ٻڌي ظابطي هيٺ رکڻ جي چرچ دواران ڪوشش ڪئي ويئي. پر هڪوار جا ترقي چالو ٿي آها روڪجي نٿي سگهي. فرانس جو انقلاب يورپ جي اتهاس ۾ حد نشان آهي. انقلاب

★ 'I shall not, commit the grievous sin of losing faith in humanity'

چرچ ۽ بادشاهن جي سمجهوتي کي للڪاري عوام کي سجاڳ ڪيو. هن ئي پس منظر ۾ عقلپسندي (Reason) ۽ پرمپرا جي وچ ۾ ٽڪر پيدا ٿيو، جنهن سماجي سطح تي فرد ۽ سماج جو سوال ۽ ساهتڪ ڪيتر ۾ رومانواد ★ ۽ پرمپرا جو سوال پيدا ڪيو:

'With French revolution it became clear enough,

even if there had not been Edmund Burke to emphasise it, that Tradition was safer watch word for the ruling class than Reason.' G.S. Fraser.

تنهنڪري گذريل صديءَ ۾ پرمپرا کي ٽڪرائڻ آزاديءَ جي نشاني هئي ۽ پرمپرا ۽ عقلپسندي کي هڪ ٻئي جي سامهون ڪري رکيو پئي ويو. هن رخ جو وري ٻيو رد عمل 'اتهاس ۽ پرمپرا جي انڌي پوڄا' ٿيو جا وڪٽورين سمي جي مکيه خصوصيت آهي.

ڪارل مارڪس پنهنجي تاريخ جي اڀياس ۽ مت سان هن سڄي سوال کي پوري پس منظر ۾ پيش ڪيو آهي ۽ ائين مارڪسوادي نه پرمپرا کي عقل- وروڌي ڄئي ٽڪرائين ٿا ۽ نه ئي وري اُنجي انڌي پوڄا ٿا ڪن. اتهاس مارڪس لاءِ هڪ بدلجندڙ چيز آهي. هرڪا چيز نسبتي پس منظر ۾ ڏسڻي آهي. تاريخ ۾ سدائين ٻه عناصر رهن ٿا، جي سدائين پاڻ ۾ ٽڪر ۾ ٿا رهن. هڪڙا اُهي عناصر آهن، جي راڄ ڪندڙ طبقي جا هٿيا آهن ۽ ٻيا عناصر تاريخ کي اڳتي وٺي هلڻ لاءِ ترقي پسند طبقي جا آهن. پر اڄ جو ترقي- پزيز عناصر اڳتي هلي مردار ٿي سگهي ٿو. ائين انساني سڀيتا جي ترقيءَ لاءِ جي پرمپرائون آهن، تن جي حفاظت ڪرڻ ۽ تن کي وڌائڻ اسانجو فرض آهي

★ اسانجي ڪيترن ئي ساهتيڪارن لاءِ رومانوي لفظ چٽو نه آهي. رومانوي ۽ ڪلاسيڪي زندگيءَ ڏانهن ٻه رخ آهن. رومانوي لفظ جو پيار سان ڪوبه سنبنڌ نه آهي.

برٽرنڊ رسيل پنهنجي ڪتاب اولهه جي فلاسافيءَ جي تاريخ ۾ چيو:

The romantic movement in art, in literature and in POLITICS is bound up with subjective way of judging men, not as members of community, but as aesthetically delightful objects of contemplation...'

۽ جيڪي پرمپرائون انسان جي ڳچيءَ جو ڳٽ ٿي پيون آهن ۽ ڪيس انڌوشواس جو قائل ٿيون ڪن، اُنهن جي خلاف آواز اُٿارڻو آهي.

پرمپرا جو سوال هندستان جي ساهتيڪارن لاءِ تمام وڏي اهميت وارو آهي، ڇاڪاڻ جو هندستان جي ساهتيڪارن کي پنهنجي سر اهو ڳولڻو پوندو تہ هندستان جون پرمپرائون ڪهڙيون آهن، ڇاڪاڻ جو صدين جي راجنيتي غلاميءَ ڪري اسانجي حاڪمن اسان کي ڪنهن خاص نموني جي سکيا پئي ڏني آهي. شايد اسان کي سڀ ڪجهہ وسارڻ ۽ وساري نئين سر سکڻ جي شروعات ڪرڻي پوي. ڪوبہ ساهتيڪار پنهنجي پرمپرا کان الڳ ٿي 'مهان' نٿو ٿي سگهي ۽ سندس رچنائن کي ڪا 'گنڀير معنيٰ' نہ ٿي ملي.

هندستان جي الڳ الڳ فلسفن جي ڄاڻ، الڳ الڳ ڀاڱن جي اتهاس، اُتانجي ماڻهن جي ريتين، رسمن، سندن خوشي ۽ غم جي موقعن، سندن لوڪ گيتن، سندن ننڍن ۽ معصوم غمن ۽ خوشين جي ڄاڻ هندستان جي ليکڪ لاءِ ضروري آهي. پر هتي ڪير سوال اُٿاري سگهي ٿو تہ 'اڄ جو انسان عالمگير آهي ۽ ڪيس صرف هڪ ڪنڊ ۾ قابو ڪرڻ غلطي آهي!' ۽ اهو سوال وري انتر راشٽريتا ۾ هڪ ٽڪر جو سوال ٿو پئدا ڪري ۽ هتي مونکي روسو جو گفتو ٿو ياد اچي (جو الڳ پس منظر ۾ چيو ويو آهي):

'I am not made like any one I have seen; I dare believe that I am not made like any one in existance. If I am not better at least I am different.'

اهڙي نموني ڪافي وقت تائين اِها ڀاونا انتر راشٽريتا للڪار ڪندي ائين وهسڻ تہ انسان جو سندس اردگرد ماحول سان ڪوبہ رشتو نہ آهي ۽ هو، ناتن، رشتن کان الڳ ٿي دماغي دنيا ۾ ٿو رهي، غلط آهي.

طرفداريءَ جو سوال

اهو لفظ فرانس جي آزاديءَ جي جنگ وقت سارتري ۽ سندس ساٿين 'ايجاد' ڪيو هو. ڪاميو پنهنجي ملاقات ۾ (ڪلاڪار ۽ سندس يگ) چيو آهي،

'Artists of Past at least could keep silent in the face of tyranny. The tyrannies of today are improved, they no longer admit of silence or neutrality. One has to take stand, be either for or aganist.'

ڪاميو اڳتي هلي پنهنجو رخ ڦيرائي ويو پر تنهن هوندي پڻ سندس مٿيون بيان پنهنجي ساڳئي اهميت ٿو رکي. اڄ جي يگ ۾ ڪير بہ خاموش نٿو رهي سگهي. خاموش رهڻ نٿو ڏنو وڃي ۽ جيڪڏهن ڪلاڪار کي ڪجهہ چوڻو آهي، ڪا چوند ڪرڻي آهي تہ هو ڪهڙي چوند ڪندو؟

ائين 'ڇا' 'ڇو' جو سوال پئدا ٿيندو ۽ 'ڇو' جو سوال بنيادي طور قدرن ★ جو سوال آهي. قدرن جو سوال هرڪنهن ساهتيڪار لاءِ بنيادي سوال آهي. هن سوال کان منڪر ٿيڻ مشڪل آهي. خود لفظن، ڪردارن ۽ حالتن (Situation) جي چوند ۾ قدرن جو سوال پئدا ٿئي ٿو ۽ اهو ئي سوال سندس تخليق جو بنياد آهي. هتي قدرن تي ايترو زور هن لاءِ ٿو ڏنو وڃي جو بيان ڪيل ساهت- وروڌي ڌارا جا حامي قدرن کان آجا ٿيڻ جا اعلان ڪري رهيا آهن ۽ ائين طرفداريءَ جي سوال کي پڻ دقيانوسي چئي ٽارڻ جي ڪري رهيا آهن. سندن رخ ۾ تضاد پئدا ٿيو آهي. هو پاڻ کي قدر (پوءِ ڀلي وروڌي هجن) قبول ڪري رهيا آهن ۽ ڦهلائي رهيا آهن ۽ ساڳئي وقت تي پاڻ تن کان آجو هئڻ جي پڌرائي ڪري رهيا آهن.

هتي ٿوري ۾ ليکڪ جي رچناتمڪ پرڪريا Creative Process بابت سوچڻ ٺيڪ ٿيندو. ليکڪ قدرن جي کيتر ۾ ڪاريہ ڪري ٿو. هو ڪردارن ۽ حالتن کي الڳ الڳ قدرن ڏيڻ جي ٿو ڪوشش ڪري ۽ ائين زندگيءَ جو ڪشادو نظريو ٿو ڏئي. جيئن تہ عالمگير نظريو (World View) ناهڻ فلاسافرن جو ڪم آهي، تنهنڪري هرڪو ليکڪ ڪنهن حد تائين فيلسوف پڻ آهي، پر هو الڳ الڳ فيلسوفن جي نظرين کان الڳ نٿو رهي سگهي، (سواءِ اڻ ڄاڻائي جي حالت ۾) ڪنهن ويڇهڙائيءَ ۾ ڳالهہ ڪئي 'رچنا کان درشن طرف وڃڻ' جي. سنو ٿيو تہ ساهت مان زندگيءَ ڏانهن

★ 'The most difficult moment, the most insistently recurring moment under the most varying forms, in the history and dialectic of literary theory is that which touches VALUES, emotions.....'

وچڻ جي ڳالهہ نہ ڪيائين. حقيقت ۾ فيلسوف ۽ ڪلاڪار ٻئي اهڙي هنڌ آهن، جتان هو سچو ڪاروبار ڏسي سگهن ٿا پر ٻنهي جو ڪم ڪرڻ جو طريقو الڳہ الڳہ آهي. فيلسوف مادي مان abstraction ڏانهن ٿو وڃي ۽ ڪلاڪار abstract کي concrete ۾ ٿو ظاهر ڪري. رچنا- کان درشن طرف وڃڻ وارو وڏ ۾ وڏ اڏ پکل ۽ اڏ ڪچو دارشنڪ ٿي سگهي ٿو پر رچناتمڪ ڪلاڪار نہ. ائين ساهتيڪار ۽ فيلسوف جو رشتو ٻٽو آهي ۽ ساهتيڪار جو قدرن سان ئي واسطو آهي، پرجيڪڏهن ڪو اُن حد تي نہ پهچندو تہ اُن سان جهڳڙو ٿورئي ڪبو! اها سندس مجبوري ٿي سگهي ٿي جا سمجهي سگهجي ٿي.

هڪ ڀيرو قدرن جي سوال جو ساهتيڪار نبيرو ڪيو تہ پوءِ طرفداريءَ جو سوال سولو ٿيو پوي. جيئن اڳوات ئي چيو ويو آهي تہ انسان اڄ جي يگ ۾ لاثاني ترقي ڪري رهيو آهي، هن دنيا کي سرڳہ بنائڻ جا اوائلي خواب ساڪار ڪرڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهي ۽ وري اڄ انسان جڻ هڪ اوڙاهہ ۾ ڪري رهيو آهي هڪ اڻکٽندڙ اونداهي سرنگهہ مان گذري رهيو آهي- هو گهٽ ٻوساٽ محسوس ڪري رهيو آهي.

اڄ ليکڪ ڪهڙو طرف ڪٽندو؟ اهوسندس من جي لاڙي تي ئي منحصر آهي. پر پاسو ڪٽڻو آهي، ان حقيقت کان ڪوبہ ساهتيڪار ڀڄي نٿو سگهي.

مٿين سوالن کان پوءِ (جيتوڻيڪ ڪافي اهم سوال آهن) ساهتيڪارن اڳيان ڪيترائي سوال آهن. مثلن ٻوليءَ جو سوال. اڄ ٻولي بدلجندڙ حقيقت کي پيش نٿي ڪري سگهي.

★ هن پيڙهيءَ کي پنهنجو اظهاري اصطلاح گهرجي، جو هن تيز رفتار بدلجندڙ يگ جي حقيقت کي پيش ڪري سگهي. اهو ضروري آهي تہ ڪيترا منجهيل (Complex) چٽ اکين آڏو آڻڻ لاءِ، ليکڪ پنهنجي لوڪ ساهتيہ ۽ مٿالاجيءَ جي خزاني مان گهڻو ڪجهہ کٽي اچي ۽ اهڙي دستور چتر پيش ڪري. اهو

★ '.... As logic and discurssive thought develop, the language loosesit's emotional charge, its quality of Correctness is attenuated and it approaches the state of language Science. The process is on the whole of one of deprivation the language is reduced to BARE SKELETION.'

سوال اسان سنڌين لاءِ تمام گنڀير صورت اختيار ٿو ڪري جڏهن، اها حقيقت آهي تہ اسانجي ٻولي هڪ عجيب دؤر ۾ آهي ۽ اُنتي اڳتي هلي الڳہ الڳہ ڪيترين ئي ٻولين جا اثر پوڻا آهن، جنهن مان ٻوليءَ جو مالدار ٿيڻ بہ ممڪن آهي ۽ ٻوليءَ جي ڏاڍو ڏاڍو تي ختم ٿيڻ جو بہ ڊپ آهي. سنڌي ساهتيڪارن ۽ دانشورن کي هن ڳالهہ جو سدائين خيال رکڻو پوندو.

سنڌي ساهتيڪارن اڳيان ٻيو جو مکيہ سوال آهي اُهو آهي سنڌي زندگي ۽ سنڌي ڪردار جو.

سنڌي زندگي هندستان جي ٻين ڀاڱن جي رهواسين کان ڪيئن الڳہ آهي ۽ سنڌي ڪردار ٻين سان گڏ رهندي پڻ سنڌي ڇو ۽ ڪيئن آهي، اُن سوال سنڌي ساهتيڪارن جو ترت ڌيان لهڻيو.

سنڌي ڪردار ائين پنهنجي ڪا خصوصيت قائم رکندو يا- هو پڻ مڪاني ڪردارن مان هڪ تي ويندو؟ هن سوال جو جواب حاصل ڪرڻ لاءِ اسانکي سنڌي ڪردار کي اتهاسڪ پس منظر ۾ ڏسڻو پوندو.

جاگرافيءَ جي لحاظ کان سنڌ دنيا جي واپار جي رستي تي پئي رهي آهي، سنڌ تي ڪيترن ئي قومن ڪاهہ ڪئي آهي ۽ ائين هرڪنهن قوم سنڌين کان ڪجهہ اپنايو آهي ۽ ڪجهہ ڏنو آهي ۽ هنن سڀني اثرن جو نتيجو اڄ جو سنڌي ڪردار آهي.

سنڌي ڪردار ائين ڪکر (Spunge) وانگر هرڪنهن دٻاءَ هيٺ دٻجي ٿو وڃي ۽ اُن دٻاءَ هٽڻ تي وري پنهنجي ساڳئي حالت ۾ هليو اچي ٿو. هن کي اسان سنڌين جو گڻ، گسي پسي هلڻ (Adaptablity) چئون- يا مقابلي جي ڀاونا جو ختم ٿيڻ چئون؟ (Collaspe of will to resist)

سنڌي ڪردار ۾ رهڻ جي ڀاونا تمام زور آهي، ڇاڪاڻ جو هو اتهاسڪ طور اُنهن حالتن مان گذريو آهي،جتي جيئڻ مشڪل هو، انڪري سندس ڇالاڪيءَ جو سپاءُ وڃي نااميديءَ واري حد کي رسيو آهي ۽ سندس ماحول سنڌيءَ کي ڪن ۾ جيئڻ سيکاريو آهي- تنهنڪري سنڌي ڪردار تونڪلي آهي.

سنڌيءَ جو تصور واپاري ميدان جيان ڦهليل آهي ۽ هن هر حالت ۾ جيئڻ جي ڪلا پراڻي آهي. اهو آهي سنڌي ڪردار تاريخي رول ۾ پنهنجي سڀني خامين ۽ خوبين سان.

سنڌي ڪردار ڪيترين ئي ڪاهون سليون آهن ۽ ائين پنهنجي اصليت (يعنيٰ زندگيءَ ڏانهن رخ) قائم رکيو آهي، پر هاڻي ٽٽڻ پکڙڻ وچ (Disintegration) جي باوجود پنهنجي هستي قائم رکي سگهندو يا نه اهو ته صرف اتهاس ئي ڏيکاريندو.

جيئن ته سنڌي الڳ الڳ هنڌن تي پکڙجي ويا آهن ۽ ائين هر ڪنهن ٽڪر جي زندگيءَ جو اثر اُنهن تي پوڻو آهي، تنهنڪري سنڌي ساهتڪار جي سامهون اهو پڻ مسئلو آهي ته هو سنڌي ڪردار کي ڪيئن ٻين ڪردارن کان الڳ ڪري پيش ڪري. چاڪاڻ جو ڪردار سنڌي ڳالهائي ٿو، صرف اُن ڪري هو سنڌي نٿو ٿي پوي. ڪو ليکڪ سنڌيءَ ۾ لکي ٿو سو سنڌي ليکڪ نٿو ٿي پوي ۽ جو ڪجهه سنڌي ٻوليءَ ۾ لکجي ٿو اُهو سنڌي ساهت نٿو ٿئي؛ پر سنڌي ساهت ۾ ڪي خصوصتون آهن- ڪنهن ڪلچرل پرمپرا جي زنجير جي ڪڙي آهي، تنهن ڪري ئي اُهو سنڌي ساهت آهي.

سنڌي ساهتيڪارن اڳيان اهو هڪڙو اهم مسئلو آهي ته ڪيئن هو هندستان جي جدا جدا ڀاڱن جي ڪلچرل خصوصتن ۽ سنڌي ڪلچرل جي نچوڙ (Core) ۾ رستو پيدا ڪن ۽ ائين جو سنڌي ڪردار پيدا ڪن سو ڪاله جو ڪردار نه هجي ۽ ئي وري 'انڊي شخص'- هرڪنهن زمان ۽ مڪان جي ٻنڌن کان مڪت، بي رنگو، بي-زيبائتو ۽ بي روش ڪردار.

(ساهت سڳنڌ)

سنڌ مان هڪ خط

"ڪهاڻيون هنس جون" تي تاثرات

هرسال، بيسٽ سنڌي سيا ممبئي طرفان شايع ڪرايل ڪتاب، تحفه طور، هنس صاحب طرفان ملندا رهندا آهن. اُن مطابق، 'هنس' صاحب طرفان سنڌي ڪهاڻيون هنس جون، 'بيسٽ سنڌي سيا' ممبئي طرفان سال ١٩٩٨ع ڏياري جي موقعي تي شايع ڪرايل به مليو. جيڪو هينئر منهنجي اکين آڏو آهي.

ڪتاب جو گيٽ اپ بهترين، پنو اوچو، بهترين ڇپائي، اٿس.

هن ۾ ننڍيون ننڍيون ڪهاڻيون ڏنل آهن، جيئن پڙهندڙ ۾ هنن ڪهاڻين جي پڙهڻ ۾ وڌ کان وڌ پڙهڻ لاء چاهه پيدا ٿئي ٿو. جنهن سان پڙهڻ جي دلچسپي ايتري ته ٿئي ٿي، جو هڪ وار پڙهڻ لاء هٿ ۾ کڻڻ سان پورو ڪرڻ کانسواء نه ڇڏيندءِ. هن ڪتاب ۾ ٻارن، ٻڍن، مردن، مهلائن، خواهه جوانن لاء دلچسپيءَ جو مواد ڏنل آهه.

خاص ڳالهه اها آهه ته، سنڌ جي ڪن اديبن وانگر، هن جي ڪهاڻين ۾، اگهاڙپ، جو عناصر شامل نه ڪيل آهي. اگر اُن ۾ مزاحيه نگاري (مذاق) ڪيل آهي تہ اها به فضيلت ڀريل لفظن سان ڪندي، ادب ۽ اخلاق جو دامن هٿان نه ڇڏيو اٿس.

هنن ڪهاڻين ۾ ٻارن، نوجوانن، ٻڍن ۽ مهلائن لاءِ، معلوماتي، تهذبي، مزاحيه، ناصحانه ڪهاڻيون ڏنل آهن، ۽ ڏنل مواد دلچسپيءَ کان خالي نه آهي.

هيءَ ڪتاب لائبررين ۽ گهرن ۾ رکڻ جي قابل آهه. ان سبب، سنڌ ۾ هنس صاحب جي تخليق ڪيل ڪتابن کي ساراهيو ٻيو وڃي. اسانجون دعائون آهن، مالڪ سائين سندس صحت سالم رکي، جيئن سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جي خدمت ڪندو رهي.

سڪندرآباد، سنڌ.

٨-٩-١٩٩٩   غازي، محمد ايوب ظهير ضر.

سنڌ جي تاريخ

ليکڪ: موهن گيهاڻي

صفحا ١٢٨، قيمت: رپيا ٦٠، سورٺ پبليڪيشن، بمبئي - ٢٥.

’جاڻن جو چوڻ آهي تہ هر ڪلاڪار پنهنجي آتم ڪهاڻي لکندو آهي.‘
’تاريخ نويس هڪ ڪامياب ناول نگار آهي.‘

هن پستڪ ۾ ڀاءُ موهن، سنڌ جي ڪهاڻي جنهن کي اسين تاريخ ٿا چئون.... سنڌ جي جاگرافيءَ کان وٺندي آزاديءَ جي هلچل تائين... اسان کي ٻڌائي آهي هڪ ناول نگار وانگر.

سنڌ جا آدي لوڪ ۽ آريہ لوڪ، رامائڻ ۽ مهاڀارت، جين ۽ ٻڌ، سڪندر ۽ موريہ، برهمڻ ۽ ڏاهر، عرب ۽ محمدبن قاسم، سومرا ۽ سما، ارغون ۽ ترڪ، مغل ۽ ڪلهوڙا، مير ۽ عوامي جيون، کان وٺندي انگريزن تائين... هيءَ ڪهاڻي آهي سنڌ، اما جي، هيءُ اتهاس آهي سنڌو ديس جوا هن صاحب، شاه، سچل ۽ ساميءَ کي ٻرنہ وساريو آهي.

موهن هڪ مصور وانگر ويهي سنڌ جيجل جا چٽ چٽيا آهن. سنڌ جي مٽيءَ ۾ درويشن جي خاڪ سمايل آهي. ان سنڌ جي مٽيءَ جي خوشبوءِ روحاني رهبرن جي تصوف جي سڳنڌ سرهاڻ، هن ڪتاب پڙهڻ سان پڙ پوي ٿي.

ڀيرومل مهرچند، ايڇ. ٽي. سورلي، مسافر مانسي، جي. ايم. سيد، محمد ابراهيم جويو ۽ ٻين عالمن ۽ جاڻن جا حوالا ڏيئي، موهن، هنس وانگر موتي چڱي سنڌي تهذيب ۽ تمدن، اتهاس ۽ جاگرافيءَ کي اُجاگر ڪيو آهي.

هن ڪتاب ذريعي اسان جا سنڌي نوجوان، پنهنجيون پاڙون، ڳولهڻ ۽ ڦلائڻ ۾ ڪامياب ٿيندا، اهڙي آشا اٿم. شري ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جو عالماڻو مهاڳ بہ وڏي جاڻ وڌائي ٿو ۽ سنڌ جي اتهاس تي وڏي روشني وجهي ٿو.

هر قوم جي تهذيب جون پاڙون، ڌرتيءَ ۾ ٿين ٿيون... اسان سنڌين جون پاڙون سنڌ ۾ آهن. هن ڪتاب پڙهڻ سان وري اهو وسريل دؤر اکين آڏو اچي آيو ٿئي ٿو. من تي گهاٽي جهڙ وانگر ڇانئجي وڃي ٿو. يا ائين چئجي تہ گلاب وانگر پنهنجي خوشبوءِ ڦهلائي وڃي ٿو. اوهان هي ڪتاب پڙهي ڏسو، اوهان جي من تي سنڌ جي ساوڻ جي مينهن وانگر وسڪارا ڪندو.

ورهاڱي جي ڪري اسين سنڌي هندو هن پار ۽ اسان جا ڀائر مسلمان هن پار آهن. ورهاڱي ٻلي سڀ ڪجهہ ورهائي ڇڏيو هجي پر سنڌي ادب ۽ سنڌيت کي هو نہ ورهائي سگهيو آهي.

- هولارام هنس

BEST SINDHI SABHA

Estd. 1958

بيست سنڌي سڀا پاران 'پشپ' ۾ شايع ٿيل ١٩٥٨ کان ١٩٩٩ تائين ڪتاب:

١- سڏريل زمانو ۽ بگڙيل پيار (ناول) سندر حشمتراءِ

٢- چهل (ناول) „ „

٣- پريشان پتنگ (ناول) „ „

٤- ڪپه ۽ باه (ناول) ڊاڪٽر ارجن سڪايل

٥- راجڪماري گيتا (ناول) „ „ „

٦- تپسيا ٽٽي پيئي (ناول) „ „ „

٧- خوشبوءِ - ١٩٨٧ ٽاٽم ادبي ڪلاس جا ليکڪ

٨- خوشبوءِ - ١٩٨٨ „ „ „ „

٩- تيرٿ درشن- تيرٿ سڀاڻيءَ جي جيوني، فن ۽ فڪر

١٠- پلڪ پلڪ واسديو نرمل

١١- مس ريٽا „ „

١٢- ڪچا ڌاڳا پڪي ڏور (ڪهاڻيون) ڪمل پياسي

١٣- آماس (ناول) ڊاڪٽر چندولعل جئسنگهاڻي

١٤- گيان گنگا جئرام چيلاڻي

١٥- نہ لعليٰ نہ مجنو (ڪهاڻيون) ڪيرت ٻاٻاڻي

١٦- چونڊ سنڌي ڪهاڻيون (تارا ميرچنداڻي، گوبند پنجابي، گوپال نکر، جيئنت ريلواڻي ۽ ريٽا شهاڻي وغيره)

١٧- شيشي جا گهر (ڪويتائون) گوورڌن ڀارتي (ساهت اڪاڊمي انعام حاصل ڪيل ڪتاب)

١٨- موکو (غزل) ارجن حاسد

١٩- احساس (غزل) ڀڳوان هوش

٢٠- آئينا ۽ عڪس (هائيڪو) پريو وفا

٢١- ڀڳت (ڪويتائون) ڊاڪٽر پريم پرڪاش

٢٢- روحن سان ملاقات (روحن تي ڪهاڻيون) هولارام هنس

٢٣- بر مڙيوئي بوءِ (ڪهاڻيون) „ „

٢٤- سرهاڻ جو سفر (جيوني) „ „

٢٥- ٽي عظيم شاعر (شاهه،شيڪسپيئر ۽ ڪاليداس) „ „

٢٦- ڪاميابي ڪيئن حاصل ڪجي؟ „ „

٢٧- ماستر صاحب (طنز ۽ مذاق) „ „

٢٨- ڪرم يوگي (ناول) „ „

٢٩- عظيم شاعر هيام (مضمون) „ „

٣٠- سکي ۽ سالل جيون جا راز „ „

۳۱- سنڌي ناول ۾ مالهيءَ جي يگاني دين (مضمون) ,, ,,
۳۲- سنڌ جون هستيون پروفيسر پوپٽي هيراننداڻي
۳۳- سرهي مشڪ (ڪهاڻيون) ,, ,, ,,
۳۴- سنڌ جي سورمي (ماهتاب محبوب جي جيوني، فن ۽ فڪر)
۳۵- اُمنگن جا آبشار (مضمون) پروفيسر ايشوري جوتواڻي
۳۶- محبت جو مينهن (ڪهاڻيون) مايا راهي
۳۷- اڪيلو چنڊ (ڪويتائون) هري دلگير
۳۸- آڌي رات ڏنو مون جاڳي هولارام هنس
حد بيحد جي سرحد ساڳي (فلاسافي)
۳۹- ڪهاڻيون هنس جون هولارام هنس
- ترجما -

سنڌي :

ڪتاب جو نالو	ليکڪ	ترجمان
۴۰- شرابي نگاهون	(امرتا پريتم)	هوندراج بلواڻي
۴۱- ببلي	(شؤرام ڪرانٽ)	بهاريلعل ڇاپڙيا
۴۲- ڍونگر	(بنگالي ناول)	,, ,,
۴۳- بنگالي ڪهاڻيون		,, ,,
۴۴- نچڪيتا جي ڪهاڻي	(هندو گرنٽ مان)	سگن ۽ ڦتن
۴۵- ڪفن	(منشي پريمچند)	پورن جيٺواڻي
۴۶- ديش پيٽ	(پرلس بڪ)	تيرٿ سياڻي

مرهٽي :

۴۷- موتي آڻي اِتر سنڌي ڪٿا (هولارام هنس) پروفيسر هردواڻي

هندي

۴۸- تين سريشٽ ڪوي (هولارام هنس) راڌا ڪشن چانڊواڻي
۴۹- پايل (ڪهاڻيون) ,, ,,

انگريزي :

۵۰- سنڌي شارٽ اسٽوريز (چونڊ سنڌي ڪهاڻيڪار) ڊاڪٽر ايسراڻي
۵۱- سنڌي اسٽوريز (هولارام هنس) ,, ,,
۵۲- جرني آف فرگرنس ,, ,, ,, ,,
۵۳- سيڪريٽس آف هيلٿي اينڊ سڪسيسفل لائيف ,, ايم. ايس. لال
۵۴- آپٿيمسٽڪ الٽروچ ,, ,, ,, ,,
۵۵- نارائڻ هيام ,, ,, ,, ,, ,,

JA CHITAYAM CHIT MEIN- Mohan Gehani

BEST SINDHI SABHA - Mumbai -39

PUSHP 42 - Year 1999 - 2000

موهن گيهاڻي